

На правах рукопису
Als Handschrift vervielfältigt

ВАДИМ ЩЕРБАКІВСЬКИЙ
Професор Українського Вільного Університету

Vadym Schtscherbakiwskyj
Professor an der Ukrainischen Freien Universität

КАМ'ЯНА ДОБА В УКРАЇНІ

Die Steinzeit in der Ukraine

Лекції читані в УВУ в 1946 р.

Aus den Vorlesungen an der Ukrainischen Freien Universität im Jahre 1946

МЮНХЕН 1947

MÜNCHEN 1947

На правах рукопису
Als Handschrift vervielfältigt

ВАДИМ ЩЕРБАКІВСЬКИЙ
Професор Українського Вільного Університету

Vadym Schtscherbakiwskyj
Professor an der Ukrainischen Freien Universität

КАМ'ЯНА ДОБА В УКРАЇНІ

Die Steinzeit in der Ukraine

Лекції читані в УВУ в 1946 р.

Aus den Vorlesungen an der Ukrainischen Freien Universität im Jahre 1946

МЮНХЕН 1947
MÜNCHEN 1947

З М І С Т :

Передмова	стор. I
Вступ	II
Палеоліт старший на Україні	1
Палеоліт молодший верхній	5
Список стацій українського палеоліту	12
Бібліографія українського палеоліту	17
Мезоліт	22
Неоліт ранній	27
Неоліт середній	28
Волютова кераміка	29
Волинський надбужанський неоліт	31
Волинська цістова культура	32
Похорони в камяних кругах	35
Катакомбні похорони	41
Культура бойових топирців	42
Шурова кераміка	45
Шурова кераміка з тілопаленням	47
Молотопильки	48
Мариупольський похорон масовий	50
Вальковані похорони	51
Похорони з камяними товкачами	54
Трипільська культура мальованої кераміки	55
Мальована кераміка подільська	58
Лукашівська кераміка	60
Значіння трипільських точків	63
Список селищ мальованої кераміки трип.культури	67
Бібліографія трипільської культури	69
Кубанська культура	75
Печерна культура	79
Білогрудівська культура	82
Луганська культура	83

Inhaltsverzeichnis.

	S
Vorwort.	I
Einleitung.	II
Das ältere (untere) Palaeolithicum in der Ukraine.	1
Das jüngere (obere) Palaeolithicum.	5
Die Liste der Stationen des Ukrainischen Palaeolithicumsl2	12
Die Bibliographie des Ukrainischen Palaeolithicumsl.	17
Das Mesolithicum.	22
Das Frühneolithicum.	27
Das Spätneolithicum.	28
Die Spiralbandkeramik.	29
Das Neolithicum Wolhyniens.	31
Die Wolhynische Cistenkultur.	32
Die Bestattungen in Steinringen (in Kromlechen).	35
Die Katakombengräber.	41
Die Streitaxtkultur.	42
Die Schnurkeramik.	45
Die Schnurkeramik mit Leichenverbrennung.	47
Die Hammernadeln.	48
Die Massenbestattungen von Mariupil.	50
Die Bestattungen mit Hilfe von Tonbalken.	51
Die Bestattungen mit Steinschlägeln.	54
Die bemalte Keramik.	55
Die bemalte Keramik von Podolien.	58
Die bemalte Keramik von Lukaschi.	60
Die Liste der Dörfer mit bemalter Keramik.	67
Die Bibliographie der Tripeljekultur.	69
Die Kubankultur.	75
Die Kultur der unterirdischen Gänge.	79
Die Kultur von Bilohrudiwka.	82
Die Lugankultur.	83

Д о ч и т а ч і в .

Предложена тут мною праця є дуже стислий конспект лекцій по археології, читаних мною в Празі на У.В.У. Сей перший випуск присвячено тільки кам'яній добі на Україні. Ця книжка була уже зовсім приправлена до друку і мала дуже багато гарних ілюстрацій і навіть готові кліші до них, але від бомб зникла з друкарнею і з нею ще дві книжки.

В цій книжці, з огляду на спосіб друку і на те, що потрібних ілюстрацій нема тут, а здобути їх тяжко, я не вставляв ілюстрацій в самий текст, але постараюся зібрати, що можна і видати додатковою брошурою окремо пізніше. - Чорновик мій почасти зберігся, але багато листків страчено і тому сам текст я міг возстановити, але зробити відповідні вказівки на авторів не міг. Про палеоліт я тут говорю занадто стисло, бо раніше мною у Празі було видано окремо конспект про палеоліт і тому я неважав потрібним докладніше спинятися над ним. Там була прикладена і досить велика бібліографія. Тут є постарався додати те, про що можна було довідатися відносно остатніх розкопів на Україні з випадково завезених до Праги книжок в Великої України.

В теперішніх умовах видавати наукову книжку дуже тяжко, бо нема тих жерел, нема бібліотек, в яких можна дістати потрібні відомости і, особливо, перевірити бібліографічні вказівки.

У вступі я подаю для тих читачів, що не слухали викладів, деякі вступні відомости, потрібні для яснішого розуміння тексту.

28.II.1947 р. Мюнхен

В С Т У П

Історія народу-нації - це в історія тої території, яку цей нарід займає. Завданням науки і в в'яснення оскільки кожен з цих народів, живших на нашій території, передав нам свою спадщину, свою кров, тобто, фізичну і психічну структуру, оскільки брав участь і в створенню тої чи іншої культури, яка задокументована археологічно на нашій території, і яка в свою чергу мусіла сприяти розвитком психіки та інтелігенції населення чи навпаки його задержувала. Нова нинішня наука, "расопсихологія", ціла заснована на е т н о л о г і і , а р х е о л о г і і та а н т р о п о л о г і і , і без них не може успішно розвиватися. Тому для розуміння психології свого народу треба добре знати його археологію, тобто передісторію матеріяльної культури, його антропологію сучасну й передісторичну і його етнологію. Англійський вчений Гадден цілком справедливо каже, що антропологічна мапа Європи з часів неолітичної доби дуже мало змінилася.

Це значіння археології, антропології та етнології дуже добре розумів наш покійний великий історик Володимир Антонович, основоположник т.зв. своєї К и ї в с ь к о ї і с т о р и ч н о ї ш к о л и , яка в основу історії поклала і знання передісторії. Він перший в Старій Росії зрозумів усю вагу передісторії ще в 60 роках минулого століття і зробив її предметом університетських студій і викладів своїх під виглядом "вступу до історії" в той час, коли в Росії не дозволили зробити катедри передісторичної археології навіть графу Уварову в Москві. Всі учні Антоновича мали цілком інший історичний метод і погляд на історію Росії та України, ніж петербурзькі та московські вчені.

В київській школі Б. Антоновича історія природньо виростала з ґрунту, з своєї землі, зв'язана з територією, тоді як в інших школах вона була відірвана від свого ґундаменту.

Той період в житті народу, про який збереглися писані пам'ятки в мові цього народу, зветься і с т о р и ч н и м періодом. Довгі періоди перед тим, починаючи з першої появи людського життя на даній території, зветься п е р е д і с т о р и ч н и м и . Про людське життя цих періодів ми можемо судити лише на підставі тих матеріяльних останків, тобто тих річевих свідків, які збереглися в землі і які можна здобути тільки археологічними розкопками. Це все

німі свідки, які не промовляють до нас словами, тільки говорять своєю формою, розмірами, барвою і т.п. Мову їх розуміти тяжче, ніж мову писаних документів.

Передісторична доба на землі тяглася багато мільйонів літ, історична доба, в різних частинах світа почалася в різні часи, напг. найраніше в області рік Тигра і Евфрата приблизно за 5000 літ перед нами, так само і в Єгипті, а у нас на Україні вона почалася далеко пізніше.

Передісторичну добу геологи ділять на чотири періоди або ери. Перша ера, в якій появилася найпростіше життя якихось черв'яків і раків, губок, коралів і т.ін. і яка закінчується появою рослин, що постачали нам кам'яне вугля, безкостих риб (ганоїдів) та ріжних ядурів, тяглася незвичайно довго, багато мільйонів літ.

Друга ера характеризується появою живородячих звірів, або ссавців, потім вищих гадів, костистих риб, зубатих птахів і на самім кінці беззубних птахів; тяглася вона так само довгі мільйони літ.

Третя ера характеризується появою звірів, близьких до нинішніх. Цю еру - як і попередні - наука ділить на підгозділи, розрізняючи в ній наступні доби: Еоцен, Олігоцен, Міоцен і Пліоцен. В Еоцені з'являються на землі вищі ссавці (пляцентарні) й грубошкурці; в Олігоцені з'являються свині, мавпи й цмоковці; в Міоцені - з'являються вже мавпи подібні до людей; в Пліоцені далі розвиваються грубошкурці, цмоківці і мавпи, а далі, мабуть, з'явилася й перша людина.

Четверта ера або Плейстоцен характеризується безперечною присутністю в ній людини й появою чотирьох дуже холодних періодів, що зветься льодівцями або крижаними періодами, коли значна частина північної півкулі землі бувала обмерзла й покрита кригою. По іменах альпейських рік ці періоди в науці названі Гінц, Міндель, Рісі Вурм - крижаними періодами. Між ними були теплі періоди, остільки теплі, що у Франції в ці міжльодовцеві періоди жили такі звірі, які тепер водяться тільки в Єгипті, як напр. гіпопотам і тому подібні. Міжльодовцеві або міжкрижані періоди зветься так: 1| Гінц-Міндель, 2| Міндель-Рісі, та 3| Рісі-Вурм - періоди.

На Україні помітно наступи двох льодовців, слідами яких лишилися там величезні, вагою в тисячі сотнарів, кам'яні брила фінляндського

червоного граніту біля села С у х і Г о р б и Лубенського повіту на Полтавщині. Ці кам'яні брїла були принесені в Лубенщину кригою, яка, насуваючись з Фінляндії, рвала там кам'яні скелі, що стояли їй на дорозі і, обморозивши їх, приносила з собою аж на край, на Україну, де, розставши, випускала їх на землю. Далі, на південь від Лубенщини, льодовець вже на українській території не доходив.

Людина жила в Європі не тільки в теплі міжльодовцеві періоди, але і в холодні, льодовцеві. Цілоком певно доведено, що людське життя у Франції було як в останній міжльодовцевій Ріс-Вурмській період, так і в льодовцевій Вурмській період, але багато вчених відносять життя людське в Європі ще на один, а деякі і на два періоди раніше. Цей дуже старий період людського життя в науці принято звати п а л е о л і т о м , тобто с т а р о к а м я н и м п е р і о д о м і ділити на декілька менших періодів.

Передісторичний період людського життя на землі підрозділяється на декілька частин в залежності від того, які пам'ятки людської культури залишилися нам в землі від тогочасної людини. Звуться ці періоди |за порядком| так: Е о л і т , П а л е о л і т , С т а р ш и й , П а л е о л і т М о л о д ш и й , М е з о л і т і Н е о л і т .

Е о л і т о м зветься той період, коли люди вживали як знаряддя для різних цілей лише камінь, при цьому цей камінь, особливо кремій, носить на собі ясні сліди цього вжитку, але він ще не оброблений, людина ще не вмїла з нього робити доцільного знаряддя, а брала його так, як він зустрічався їй в природі. Слово Еоліт складається з двох грецьких слів: еос - світанок і літос - камінь. ця назва означає "світанок камяної доби".

П а л е о л і т о м зветься той період людського життя, коли люди вже навчилися виробляти з кременю |і з іншого каменя| доцільне знаряддя. Сам цей період підрозділяється на дві частини: старший Палеоліт і молодший Палеоліт; кожен з них - на три інших періоди, старший на періоди що звуться Ш е л ь с ь к о ю , А ш е л ь с ь к о ю і М у с ь т ь е р с ь к о ю добою, названих так по іменах городків у Франції, біля яких були знайдені кремінні вироби відповідних діб. М о л о д ш и й П а л е о л і т теж розпадається на три доби: О р і н я ц ь к у , С о л ю т р е й с ь к у і М а г д а л е н с ь к у , званих теж по іменах французьких містечок, біля яких уперше були знайдені відповідні вироби.

Шельська доба належить до теплого міжльодівцевого періоду

Ріс-Бурмського, але деякі вчені думають, що вона належить навіть до міндель-Ріського. А ш е л ь с ь к а доба уже належить до холоднішого періоду, а М у с т ь е р с ь к а доба припадає на максимум льодівця Бурмського.

Щодо виробів старшого Палеоліту, то вони були з кременя оббитого в формі мигдалю і уявляють з себе зброю, шпичасті клинки, якими можна було, або легше, ніж гладким каменем убити звіря, або навіть і розрізати на нім шкіру та м'ясо, продовбати кістку з мозком. Їх вироблялось із суцільних кременних рінняків, оббиваючи їх зверху. Але вкінці Старшого Палеоліту, в добу М у с т ь е р с ь к у окрім мигдаловидних клинків, уже починають вироблятися тонші вироби з кременних скалок, або з половинок рінняка: таких інструментів вживалось, як шкрібачок, очевидно для оброблювання кісток, бо часто в цю добу зустрічаються уже й оброблені кістки.

К о л о д ш и й П а л е о л і т почався в Європі ще в другій половині Бурмської льодовцевої доби і закінчився разом з нею. І в Оріняцькій, і в Солотрейській, і в Магдаленській добі кременні вироби робилися з тонких кременних скалок. Це були ножики, шкрібачки й різачки, якими обробляли звірячі кістки. Ми з того періоду маємо теж дуже багато костяних виробів, між якими виділяються костяні шпички, костяні шила й інші. З кістки і з мамутових іклів виробляли не тільки зброю й шила, але теж і фігурки, що наподобляли людину й звірів. З Магдаленської доби, окрім фігурок з кістки, лишилися в печерах рисунки різних звірів і статуй з глини. В печерах Франції та Іспанії на стінах лишилися теж малювані образи звірів, що тоді жили на світі. Так ми маємо образи мамута, тобто довгошерстого слона, який завдяки довгій шерсті, міг витримувати великі морози, левів, коней, медведів і т.п.

Палеоліт на Україні. Найстарші сліди людини на Україні відносяться до М у с т ь е р с ь к о г о п е р і о д у . Ми знаємо, що це була доба найбільшого розпросторення льодівця, який на Україні досягнув аж середини Полтавщини. Очевидно, при самій границі льодівця люди жити не могли, а жили далі на південь.

По мірі того, як в Європі тепліло і мінялися кліматичні умови, мінялося також і людське життя, яке залежало від звірів, що ними жила людина. Мамут, який давав найбільше м'яса людині, в Західній Європі вимер і там люди перейшли на інший харч, почали жити з дрібнішими звірятами, а попри ріках та морях рибами й черепашками

[острігами]. На Україні теж потепліло, льодовець відступав на північ, але мамут тут так швидко не був винищений людьми, як в Західній Європі й люди відступали за мамутом далі на північ в напрямку до полярного круга.

В Європі ця доба зветься Мезолітом, або Мезолітичною добою [від грецького слова: мезос - середній і літос - камінь]. Мезоліт означає середню кам'яну добу між Палеолітом і так званим Неолітом або новою кам'яною добою. Початок її треба класти приблизно 10000 літ перед Ф.Хр. В Західній Європі протягом цього періоду відбуваються два явища: 1. поступово вимирають культури старі, кінцеві палеолітичні [епіпалеолітичні] культури. Їх, очевидно, по звичці трималися ті люди, що жили на тій самій території ще від палеолітичного часу. 2. Появляються нові культури, які зветься неолітичними [найранші, початкові культури цього типу зветься протонеолітичними].

До епіпалеолітичних культур у Франції відносяться Масд "Азільська та Тарденуазька культури, названі так від місця, де знайдено пам'ятки цих культур [як це часто робиться].

Тарденуазька культура характеризується так званими мікролітами [мікрос - малий і літос - камінь], тобто дуже дрібними кременними інструментами, що мають прості геометричні форми [півкруг, траpez, трикутник] і при тім дуже гарно й точно ретушовані [оббиті]. Розміри їх часом бувають не більше від двох сантиметрів довжини й ширини, а то навіть і менше.

До протонеолітичних культур у Франції відноситься т.зв. Кампінська. Вона характеризується уже кременними виробами порівнюючи великих розмірів. Ці інструменти мають форми широких і вузьких долот, клинків, шпичаків і навіть сокирок у формі клина. Пізніше, уже в повній Неолітичній добі, особливо на території нинішньої Данії, кременні клини досягають дуже великих розмірів, часом до 1|2 метра довжини і до 8 см. грубини й ширини. Такі великі кременні клинки зветься часом Макролітами [від макрос - великий і літос - камінь].

Появу протонеолітичної культури зв'язують з приходом у Європу нових народів з півдня й з південного сходу.

Скелетових останків палеолітичної людини знайдено не багато.

До Шельської доби вчені відносять одну скивицю |нижній щелеп| людську, знайдену біля Гейдельберга глибоко в пісках Мауєра. Ця скивиця ще не має виступаючого підборіддя, характеристичного для тієї людини, яка може добре говорити. Черепи Мустьєрської доби мають скивиці уже легші, ніж Гейдельберзька, але підборіддя ще майже не зазначене. Зовнішній вигляд мустьєрських черепів є вузький, довгий, з дуже низьким похилим чолом і з дуже висуненими вперед підбрівними дугами. Але обсяг черепа уже досить значний; так напр. Неандертальський череп містить в собі 1408 куб.сантим., а череп з печери Шапель-о-Сен містить навіть 1600 куб.см. Раса старшого європейського палеоліту зветься неандертальською по імені долини Неандерталь в Німеччині, де вперше було знайдено череп з доби старшого Палеоліту.

Раса молодшого європейського Палеоліту зветься Кроманьйонською |по імені м.Кроманьйон у Франції|. Кроманьйонський череп має уже добре виступаюче підборіддя.

З огляду на те, що форма черепа є одною з найхарактерніших особливостей раси, в антропологічній науці для характеристики рас постійно даються відношення основних розмірів черепа, тобто процентове відношення ширини черепа до його довжини. Це відношення зветься черепним показником або індексом.

В залежності від черепного показника введено такі терміни:

Череп ділохоцефальний |довгоголовий| - показчик менше 75.

Череп субдолохоцефальний |піддовгоголовий| - показчик 75 - 77,7.

Череп мезоцефальний |середньоголовий| - показчик 77,7 - 80.

Череп суббрахіцефальний |підширокоголовий| - показчик 80 - 83,3.

Череп брахіцефальний |широкоголовий| - показчик більше 83,3.

Всі палеолітичні європейські раси були дуже довгоголові. Епіпалеолітичні раси в Європі теж були довгоголові. Перша поява брахіцефальної раси в Європі відома в Мезоліті.

В тій самій печері Аббо і Верно в 1892 році відкрили три скелети, які були поховані в ямах і обсипані червоною барвою. Оздоби у них були з оленячих зубів, з мушлів і з рибацьких позвонків. Там же біля Ментони в печері Бауссо дель Торре було знайдено два скелети з оздобами і з слідами кожущини під ними. Кости були побарвлені червоною барвою.¹⁾ Всі ці скелети були з оріньяцької верстви. З магдаленської доби парталяк знайшов у кроманьйонській печері біля лес Бідзі 5 скелетів з 300 мушлями і з бляхою круглою з мамутового икла. Всі були дуже корчені. В мезолітичній добі знайдені подібні похорони біля Оберкасселю червоною барвою обсипані і в печері Офнет біля Нордлінгена, черепи довгоголо-ві і короткоголові теж обсипані червоною барвою. Ці черепи лежали в двох ямах і представляли очевидно тільки частковий похорон.

Звичай корчених, посипаних червоною охрою, похоронів переходить і в неоліт і особливо уперто держиться на Україні аж до залізної доби. Але сего звичаю нема в нордійським культурнім крузі, в мегалітичних гробах північної Німеччини та Скандинавії.

Х р о н о л о г і я п е р е д і с т о р и ч н и х п е р і о д і в .

Старші геологи, як напр. П е н к , на основі студій альпійських глетчерів, вважав, що крига останнього [вюрмського] льодівця на своє розтаяння потребувала 20000 літ і на своє утворення теж 20000 літ, а цілий вюрмський льодовий період обіймав 40000 літ. Попередній міжльодовиковий період тягнувся ніби аж 100000 літ. Ці числа були занадто великі. Шведський геолог Де-Геєр²⁾ найшов для Швеції дуже точну геологічну методу визначити довжину часу, потрібного на відтаяння криги, лежавшої на шведській території, бо крига щорічно лишала тут наноси глини ріжних кольорів так, що легко було їх поррахувати.

1) O b e r m a i e r : Mensch der Vorzeit. 1912. S. 183. ff. S. 286. ff.

2) D e G e e r : Geochronologie der letzten 12000 Jahre. Geologische Rundschau. B. III. 1912. S. 475. ff.

Він всіх їх порухував і знайшов, що від південного краю Швеції біля Шонена, до теперішньої границі на півночі, недалеко Упсали, крига потребувала на розтаяння 5000 літ, взявши кругло. А на попередній відступ свій від Лайпціга до Г'онена потребувала вона 4000 літ. Отже цілий відступ льодівця потребував 9000 літ. Позаяк Де Геер вважав, що неоліт почався після повного обтаяння криги і почався за 3000 літ перед Р.Хр., то виходить, що максимум розширення льодівця стався за 12000 літ перед Р.Хр. І можна вважати, що молодший палеоліт власне почався десь біля сего часу, біля 12000 літ перед Р.Хр.

Дальша хронологізація археологічних культур об'легчається слідуючими геологічними явищами.

Земля в Скандинавії то опускалася то підіймалася і то давала місце для життя людям, то не пускала їх. Великий шведський археолог Монтелиус знайшов, що салютрейські кремінні списи лавроволистої форми існували в південно західній Норвегії та в західній і південній Швеції і в Данії. Прихід салютрейських людей міг статися тільки після відходу криги з півдня Швеції та Норвегії, отже значить десь між 9000 і 8000 літ перед Р.Хр. Таким чином знайдена дата для кінцевого салютре. Потім були знайдені гарпуни в Скандинавії з кости з двома рядами зазубнів, які нагадують зовсім французькі магдаленські гарпуни, але з ними були і черепашки солоноводні Дольдіа. Ці черепашки показують, що земля Скандинавії опустилася і балтицьке море стало відкрите, т.зн. сполучалося широко з океаном. Тільки деякі висчі місця лишилися приступні для магдаленських риболовів. Сей період припадає на 7000 до 6000 літ перед Р.Хр. Потім земля знову піднялася до гори і то так високо, що замість Дольдійового моря лишилося тільки внутрішнє озеро, в яким жила уже солодководна черепашка, звана анцілюс флювіатіліс, яка прибула до сего озера з рік. Тоді в Скандинавії з'явилася культура маглемозська¹⁾, зовсім подібна до французької азильської, явно епіпалеолітична, вона припадає на час 7000 до 5000 л. перед Р.Хр. Се власне була перша половина мезоліту.

1|

Після того земля знову почала опускатися в Скандинавії і прийшла до теперішнього стану. Тоді з'явилася у великому числі черепашка Літоріна літоріа по берегах данських островів. Тодішня людина жила цими черепашками та теж іншими, а теж рибою і звірями і залишила на данських берегах величезні купи цих черепашок, а між ними також кістки риб і звірів і черепки горшків дуже простого виробу. Ці купи черепашок звуться по данському кйокенмедінгами ¹, вони досягають до 2-х метрів висоти, до 20 метрів у ширинку і багато десятків, а навіть і сотні метрів завдовжки. Ця літорінова доба обіймає час від 5000 до 10000 літ перед н.хр.

Ці цифри установлені Де Геером та іншими вченими, вважаються тепер найправдоподібнішими.

Цим скандинавським коливанням моря до певної міри відповідають в середній Європі коливання температури і то підймання то опускання глетчерів |льодівців| у Альпах. Там Пенк розрізняє три стадії, бюльську, гжнітевську і давнську стадію, відповідно іменам рік. В цих стадіях льодовець переставав обтаювати, бо збільшувався колод. Бюльська стадія похолодіння відповідає магдаленській добі.

Останків палеоліту в Альпах знайдено дуже мало в безпосереднім стику з останками льодовикових періодів, тільки магдаленська доба має ясний зв'язок з похолодінням в бюльській стадії.

В північній Німеччині тільки недавно порівнюючи, тоб-то аж після першої світової війни були відкриті печери біля Трейсу в північній Гессені, в яких знайдені інструменти з креміння і кості звірів арктичної фауни: мамута, носорога, бурого медведя, льодового лиса, лемінга та оленя. Культура нагадує оріньяцьку, здебільшого інструментами кварцитовими. ²

1|

M a d s e n u n d S o f u s M ü l l e r : Affalssdynger fra Stenalderne. 1900.S.78-100.

2|

H. R i c h t e r : Die altsteinzeitliche Höhlensiedlung von Treis a.d.Lumda. Frankfurt a.M. 1925.

На самім початку Неолітичного періоду в Європі так потепліло, що середня температура була значно вища, ніж тепер. Це видно з того, що в Південній Скандинавії росли дуби, розповсюдився шпичастий клен, липа, берест, плющ і т.п. Як звичайно висловлюється європейський клімат досяг тоді свого о п т и м у м а . В Скандинавії тоді рештки епіпалеолітичних народів, жили по берегах моря й довили рибу, або жилися черепашками |острігами|. Це видно з того, що вони залишили по собі величезні купи полама-них скоїнок. Довжина цих куп місцями досягає до 300 метрів і більше, а ширина до 50 метрів, при висоті до 2 - 3-ох метрів. У верхніх верствах цих куп часто знаходять кремінні клини, яких вживалося замість сокир, а також вироби з кости та деяке примітивне черепя. Люди здебільшого належали до епіпалеолітичної довгоголової раси, хоча помітна теж домішка круглоголових. Ті купи скоїнок, що їх залишили епіпалеолітики, зветься по данському к й о к е н м е д і н г а м и |тобто кухонні купи|. Ця культура зветься е р т е б о л ь с ь к о ю культурою, бо знайдена в м.Е р - т е б о л е .

Круглоголові люди, що прийшли в Європу наприкінці Мезолітичної доби, жили вищою культурою, ніж ловецькі люди Палеоліту, жили хліборобською культурою. Ці люди принесли з собою в Європу хліборобство, ріжну пашню, різні овочі, яких в Європі до того часу не було навіть і в дикому стані, бо ще було холодно. Вони привели з собою овець, яких вони приручили ще у себе вдома, в Мезопотамії. В Європі вони приручили коней, яких не було в Мезопотамії, й биків та свиней. Таким чином ці люди завели в Європі інший спосіб життя, ніж був раніше, принесли іншу економічну систему. Вони теж принесли з собою й метали, але ще так мало, що в Європі мусіли самі перейти на чисто кам'яну індустрію, тільки змінили форми кам'яного знаряддя, пристосували до потреб нового життя. Знаряддя також почали шліфувати, в кам'яних сокирках проверчували дірки для того, щоб туди всаджувати держальна. Вони принесли з собою теж уміння будувати хати, або копати землянки для житла. Все це разом, ці всі новини й служили причиною того, що цілому цьому періоду життя людського в Європі дали назву Н е о л і т , тобто н о в о к а м'я н и й п е р і о д |з грецького н е о с - новий і л і т о с - камінь|. Круглоголова раса тільки тому і прийшла в Європу з тепліших країн південної Європи й Малої Азії, що в самій Європі уже дуже потепліло вкінці Мезоліту.

Спочатку вона самозрозуміло вступила на Балканський півострів у теперішню Болгарію. Розіймлась по Європі ця раса бігом довгих сотень літ. Вона пройшла і в теперішню Ш в а й ц а р і ю, в Баварію і навіть у Бельгію та Францію; вступила в нинішню Чехію та Моравію і через Шлеск пройшла навіть на Вислу.

На Україні рештки її культури можна бачити від Карпат аж до Кавказу, а особливо багато на Буковині, в Галицькім Поділлі й далі на Схід аж до Дніпра. Ця раса скрізь жила осілим хлібороським життям і плеканням домашньої худоби. Скрізь вона виявила високе уміння будувати хати або з дерева, або з дерева й глини. Особливо яскраво вона виявила будівниче мистецтво в Швайцарії. Там вона жила в хатах, побудованих над водою н а п а л я х, вбитих в дно недалеко берега. Самі хати давно вже зникли, але дубові палі, на яких вони стояли, чудово збереглися у воді й до наших часів і тепер; коли ці швайцарські озера значно висохли й вода відійшла від берегів, ці палі по берегах стало видно. Розкопи, зроблені там вченими, виявили не тільки плян розміщення палів, а значить і плян цілих озерних селищ, — між палями збереглося також багато домашніх річей, цілих і розломаних, що попадали були у воду. Тут були кремінні сокирки з держальними з оленього рогу, костяні гребінці, деревляні річі і особливо черепя глиняного посуду, оздоблене взорами, витисненими гострою шпичкою на стінках посуду ще перед його випалюванням. ¹¹ Між па-

11 Випалений глиняний посуд зветься в науці коротко "керамікою" від грецького слова к е р а м о с — глина. К е р а м і к а грає в археології дуже важну ролю, бо вона довго і добре зберігається в землі. Вона служить характеристикою осілих хлібороських культур, бо номади не люблять її робити, вона їм і не потрібна, як осілим хліборобам і до того ще легко бється при переїздах з кочовиська на кочовисько. В степах теж і дерева нема, щоб на ньому можна було належно випалювати керамічний посуд. Номади навпаки люблять вживати деревляний і шкуратяний посуд для молока, води й інш., а коли винайдено було посуд з металів, то вони здебільшого вживали цей останній — мідний або бронзовий. М'ясо номади звичайно печуть на шпичках, а не приправляють його в горшках та мисках.

лими знайдено теж різне зерно |перепалене|: пшеницю, просо і т.п. і різного роду овочі, а також кістки різних звірів. Звичай будувати на палях над поверхнею озер був не тільки в Швайцарії, був він і в північній Італії |Венеціанська область| і місцями навіть на Балканах на оз. Прасіаді, держався до часів клясичної Греції, бо про них згадує і Геродот, який жив у V віці перед Хр.

Дунайські круглоголові хлібороби лишили по собі дуже яскраву культуру, характеристичну особливо своїми мальованими горшками, оздобленими спіральними або меандровими орнаентами, мальованими жовтою, або червоною чи гнідою барвою на світлішій або темнішій від себе тлі, часом теж і білою барвою. Такі самі оздоби бувають часто і не мальовані, а тільки витиснені шпачкою.

З осель мальованої кераміки на Дунаю найбільш відомі розкопані вченими біля с. Старчева і біля с. Вінчи недалеко Білгороду в Сербії. В Болгарії селища цієї культури залишили по собі горби, так звані "плоскі могили" у Болгар. Ці болгарські горби нагадують своєю формою подібні їм горби в рівнинах Мезопотамії; там вони зовуться "телями". Вони містять в собі рештки хат і кладовиська покійників. Завдяки тому, що хати робилися з глини, при чім стіни були дуже грубі, то після пожарів або коли мешканці кидали її вона руйнувалася від часу, дощі розмивали глину стін і вона наливалася на землю. Нові хати ставили на цій намитій глині, а глини для них привозили з віддалі. Так поступово наростала земля й коли старе село вимирало чи просто його люди залишали, то скоро на його місці зоставався тільки невисокий плоский горб, що у нас і у слов'ян півден. зветься могилами.

У нас на Україні люди Дунайсько-чорноморської культури теж розмальовували свої обрядові горшки, особливо ті, що були призначені для похоронів; бо тоді був звичай ставити біля покійника в гарних мисках і горшках страву, щоб вона йому служила і на тім світі. У нас на Україні люди мальованої кераміки не ховали в землю своїх покійників, а спалювали їх; перепалені кістки сипали в мальований горщик і ставляли в спеціальних хазах |колюмбаріях — у греків| або на огорожених вирівняних токах, покритих шаром випаленої глини грубішою до 6 — 7 см. Горшок з людським попелом обставляли посудом з різною стравою, накривали його покривками і все те зверху прикладали негрубою верствою глини, вимішаної з водою. З огляду на те, що ця культура у нас уперше відкрита біля села Трипілля Київського повіту, вона у нас зветься також

Трипільською культурою.

Люди культури мальованої кераміки принесли з собою це уміня з Мезопотамії, де мальована кераміка особливо широко розповсюджена в останках старовинних городів. Звідти до нас люди мальованої кераміки приходили не тільки через Балкани, але теж і через Кавказ, бо під Кавказом на Кубані теж знайдено в могилах мальовану кераміку. Раса, що створила хліборобство і мальовану кераміку та побудувала перші великі городи Мезопотамії — як про це вже говорилося — зветься в науці Передньоазійською расою [або теж йфетітською]. Дунайсько-чорноморська галузь цієї раси зветься Дінарською расою, але вона вже має домішку нордійської раси.

На морських берегах Франції, Англії, Голандії, Німеччини та Скандинавії розселилися люди, які прийшли за неолітичної доби з півдня, з Середземного моря. Вони відрізнялися від інших знанням техніки будування з великих каменів. Вони лишили по собі похоронні будови та інші пам'ятники, побудовані з каменів, кожен з яких важить сотні, а то й тисячі сотнарів. Ці будови зветься мегалітами [з грецької мови мегас — великий, літос — камінь]. Вони мали різні форми, а то: 1| Дольмени 11 — два стоячі камені, перекриті зверху одним горизонтальним, 2| кромлехи — круги з насторч поставлених камяних плит, 3| менгіри — окремо стоячі камні, що часом бувають до 20 метрів заввишки. Ці камні іноді привозилися на своє місце за десятки кілометрів. Тепер тяжко уявити, як їх могли перевозити люди такої примітивної доби, як неолітична. Часто дольмени ставилися один попри другий так, що творили коритар. Такі коритарі служили за кладовища для багатьох людей довший час. Часто такі коритарові гроби бували засипані високим земляним горбом — могилою. Пізніші дольменові гроби виродилися в невеликі камяні скрині [цисти].

Мегалітична культура була хліборобська. Найліпше доводить нам це кераміка, яку дуже часто знаходять в мегалітичних коритарових гробах. Ця кераміка має свої специфічні форми і оздоблена печатками, наколотими це в м'якій глині перед випалом. Люди ме-

1| Всі назви цих будов взяті з кельтської мови.

галітичної культури вживали, як сокир, великих камяних клинів.

До нас на Україну ця культура теж була прийшла, але уже пізно, в самім кінці Неоліта, коли вже вона не будувала велитенських для своїх покійників дольменів, а ховала їх в камяних скринях |цистах|. Такі скрині знаходимо на Волині й Радомисельщині. В них іноді трапляються й скелети покійників, але частіше горшки з перепаленими людськими кістками |похорон по обряду тілопалення|, а біля такого горшка глиняний посуд з різними стравами, а часом і кременні непроверчені клинки |як зброя чи знаряддя|. Такі самі кременні клинки трапляються у нас і понад Дніпром, але не доходять далі Кременчуцького повіту. Мегалітичні дольмени знаходяться теж на Півкавказю.

В дальшій розвою людського життя в західній Європі, появляються нові культури, які характеризуються як новою керамікою, так і певною формою кременних і камяних інструментів і зброї. Звичайно старість тої чи іншої культури визначається глибиною залягання сеї культури в землі. Коли при розкопах ми знаходимо дві або три верстви землі одна над другою і в кожній верстві лежить инша кераміка або иншої форми інструменти, то ми без всякого сумніву можемо сказати, що верхня верства землі містить останки молодшої культури, спідня верства останки старшої культури і т.д. Так устанавлюється відносна хронологія різних культур, а сеї метод зветься стратиграфічним методом. Але таке стратиграфічно ясне розположення одної культурної верстви над другою трапляється дуже рідко. З огляду на се великий шведський вчений Оскар Монтелиус виробив инший метод, т.зв. типологічний, для визначення відносної хронології. Істота його полягає в тім, що різні вироби напр. сокирки, міняють свою форму, бо людині надокучає робити однаково сокирку і по мірі того, як він набуває практики у виробі, він надає маленьку зміну формі сокирки, а його учень від себе ще далі міняє цю форму. Протягом століть форма може дуже змінитися. Коли ми маємо багато таких знайдених предметів, напр. сокирок, і розкладаємо їх в ряд так, щоб сусідили одна з одною найбільше подібні до себе, починаючи від найпростішої форми і переходячи чим далі до все складнішої форми, то получимо т.зв. типологічний ряд, який показує, як поступово розвивалася форма предмета від найпростішої до найскладнішої. А тим самим устанавлюється і відносна хронологія цих предметів, тоб-то не абсолютна дата предмета висловлена в роках, а тільки

стає ясним який предмет |напр. яка сокирка| мусіла бути старша, а яка молодша. Але тут не виключено помилок і навіть значних. Тому археологи стараються по можливості користатися обома методами, щоб один помагав другому. В центральній Європі неолітична доба закінчується приблизно між 2000 і 1800 роками перед Р.Хр. в залежності від місцевості. Після неоліту настає т.зв. е н е о л і т або т.зв. міднокамяна доба, коли люди уже починають потроху користати з міді, срібла і золота, але ще не можуть обійтися без камяних і крем'яних інструментів. |назва енеоліт від енеос - мідь, літос - камінь|. Після енеоліту настає бронзова доба |в середній Європі від 1800 р.|. Бронза є злив міді з цинною |найліпша є 90% міді і 10% цини|. Знайомство з металами сталося найраніше в Месопотамії в гористій її частині |у Бірменії|. В Месопотамії знайдені речі з срібла і золота високої мистецької вартости і дуже тонкої техніки, які відносяться не пізніше як до середини третього тисячоліття перед Р.Хр., а може і значно раніше. Очевидно, що звідтіля могли такі речі переходити через Кавказ і на Україну і ми далі побачимо, що так воно і було. В СССР добу енеолітичну звать палеометалевою, тоб-то старометалевою. Точну абсолютну хронологію металевих річей на Україні ще не можна було встановити, бо в Месопотамії форми річей держалися дуже довго і навіть багато століть. Ці месопотамські речі через Кавказ приходили на Кубань і далі на Україну, і коли вони у себе в Месопотамії не можуть бути точно датовані, то не можуть датуватися, або служити мірилом датування і на Україні. На Україні знаходиться мідна руда деє в Донецькій області. Знайдено і старовинні шахти, але як вони старі, цього встановити не пощастило. |Все промовляє за те, що в енеолітичній добі на Україні мідь була чужа. В західній Європі навпаки користалися своєю міддю уже в енеоліті.|

Завдяки тому, що Україна представляє відкриту рівнину від Кавказу аж до Карпат, то життя в ній мусіло розвиватися трохи інакше ніж в останній західній Європі, поділеній горами на окремі райони, захищені цими горами від сусідів. Культура в таких районах яскравіше відокремлювалася від інших і набувала виразнішої особливости. На Україні культури легше перемішувалися, що ми і побачимо в слідуючій далі викладі.

ПАЛЕОЛІТ НА УКРАЇНІ

1. Старший |нижний| палеоліт.

Кремінна індустрія старшого палеоліту а власне інструменти мустьєрського типу були відкриті на Україні в Криму недалеко Сімферополя ще в ХІХ ст., але розкопи не велися систематично, а особливо не велися розшуки. Доперва після 1920 року проф. Бонч Осмоловський повів систематичні розшуки тамже біля Сімферополя і відкрив цілий ряд печерних стацій з мустьєрською індустрією. Ним були відкриті такі стації з мустьєрською індустрією: печера К і і к К о б а де поруч з мустьєрською індустрією знайдено теж і частини скелету дорослої людини неандертальського типу і частини скелету дитини; потім ще печера К о ш - К о б а і печера Ч у к у р ч а і В о в ч а печера біля с.Мазанки.

Приблизно на тій самій географічній широті тільки на східнім березі Чорного Моря були відкриті теж мустьєрські стації на Північній Кавказі на горі Я ш т у к біля гор.Сухума, на тім же побережжю стація К і у р д е р е біля Нового Афона і О х е м х і р і . А далі на схід знайдено було на р.Подкумку мустьєрську стацію, в якій було відкрито і частину ч е р е п а людського неандертальського типу. Потім трошки далі на північ була знайдена подібна ж стація на р.Кубані в станиці І л ь с ь к і й . Потім далі на північ мустьєрська стація відкрита була на р.нижнім Донці при впаданні до нього р.Деркула. Приблизно на тій-же широті, але далеко на захід відкрита була мустьєрська стація на р.Дніпрі біля с.Кодака в 1940 році.

Далі на північ старший |мустьєрський| палеоліт було відкрито доперва в 1939 році аж на Чернігівщині, біля с.Пушкарі в басейні р.Десни. Теж як пише п.Возвоцький Деснянська експедиція виявила ще одну палеолітичну стацію з мустьєрською індустрією і фавною біля с.Чулотова, на р.Десні, при чім ця стація означається Ч у л а т і в III, бо в I і II стаціях лежав палеоліт молодший, і потім ніби ще в 3-ох пунктах. Особливо важна знахідка в яру званім Я з в и , де верстви піску, в яких була знайдена мустьєрська шкрібачка були покриті рісською мореною.

І це ніби підтверджується новими знахідками геолога Громова, який далі на північний схід від границь України знайшов таксамо кремінні інструменти мустьєрського типу, які лежали під мореновими відкладами рісського гляцію біля с.Неготіно Орловської губ.

Цікаве є твердження Громова і Возводського, що мустьєрські інструменти лежали під мореною рісського гляціялю. З того виходило би, коли це правда, що принаймні початковий мустєрівен належав до теплого міндель-рісського інтергляціялю. На жаль бракує ще скелетового матеріялу на цих північних стаціях і нема повної певности в самім геологічнім визначенню цієї ніби рісської морени так, що треба ще почекати дальших підтверджень геологічного визначення цих мустьєрських стацій.

Знахідка індустрії нижнього палеоліту в ще одній місцевості на північ власне біля Ржева на верхній Волзі викликає великий сумнів у деяких вчених; принаймні Ефименко відносить ці знахідки ржевські до неолітичної доби. Існують відомости, що в Самарській губ. знайдено навіть кулачник типу ашельського. Але ці звістки вимагають ще провірки.

Таким чином на Україні існують такі мустьєрські стації:

1. В криму: Кіик Коба, Вовча печера, біля с.Мазанки, печера Чокурча і Кош-Коба недалеко від Сімферополя.
2. По березі Чорного моря і на Кубані Яштук гора біля Сухума, Кіурдере біля г.Нового Афону, Охемхірі і станиця Ідська на Кубані.
3. В басейні р.Донця ст.Деркул.
4. На Дніпрі ст.Кодак.
5. На р.Десні с.Пушкарі, урочище Язви і ст.Чулатів III.

Я перечислив стації старшого палеоліту на Україні тільки такі, які не викликають сумніву в правильности визначення їх, як містивших старший палеоліт. Окремі випадкові знахідки інструментів, ніби шельського або ашельського типів, зроблені на території СРСР не можна вважати за доказані, тому покищо про існування на території СРСР шельської та ашельської культури сказати не можна нічого.

За те мустьєрська культура знайдена в багатьох місцях і на українській території досить добре розсліджена, особливо Бонч - Осмоловським в криму. Новим являється те, що мустьєрська культура була відкрита тепер не тільки на півдні України в Криму, де вона мала печерний характер, але й далеко на півночі України в с.Чулатові на р.Десні, лівім притоці Дніпра в Чернігівській губернії і навіть далі на північ за границями України біля с.Неготина Орловської губернії, прибіл. на північ від 52° півн.шир. Тут нема ні гір, ні печер, терен був степовий.

Переважно буває висловлений погляд, що мустьєрська |неандертальська| людина жила головним чином в печерах, а цей погляд звичайно зв'язується з оцінкою її, як людини низчого ступіня розвою в порівнянню з оріньяцькою людиною. Знахідка мустьєрської культури так далеко на півночі в степових просторах показує, що неандертальська людина могла жити не тільки в печерах, але і у відкритих місцевостях. Всежтаки з остаточними висновками треба почекати поки і європейські спеціалісти висловлять свою гадку.

Найповніший перегляд палеоліту в ССРСР, приступний європейському читачеві міститься в книзі Golomshtok'a: The old stone age in european Russia, яким я головним чином користався: Відносно нижнього палеоліту Голомшток¹⁾ висловлює думку, що в кримських печерах Кіік Коба і Чукурча знаходиться мустьєрська культура з ашельськими традиціями в своїй індустрії, а на ріці Деркулі виступає мустьєривн відповідний клясичному європейському мустьєривну |так висловився теж і Ефименко|.

Культури ж Вовчої печери і станиці Ільської являються гібридами клясичного мустьєру Деркульського типу з мустьєривном ашельської традиції, який є представлений в Кіік Коби і Чукурчі |Голомшток, оп.цит.стор.450|. Навпаки культура Ша'тан-Коби служить переходом від мустьєривну до оріньяцької культури, бо там появляється уже правдива скалкова техніка.

Громов датує ці стації геологічно від другої половини Рісс-Вюрмського інтергляціялю до часу максимального розвою вюрмського гляціялю. У відкритих стаціях вони характеризуються степовою фавною |Bovide і Elephas primigenius |, а в печерах Крима великою кількістю Олень великорогий |cervus megaceros | - |Громов: Геологія і Фауна палеолітич.періода в ССРСР. ст.29|.

Отже з того виходить, що ці південні мустьєрські стації належать до пізнішого мустьєривну.

Тепер же з другого боку Воєводським і тим самим Громовим відкриті стації на півночі в Чулатові і Неготині уже в остатні роки і обов вони відносять найдений там мустьєривн до доби значно ранішої. Вони кажуть, що знахідки лежали там під ріссьюкою мо-

1) Golomshtok: The old stone age in european Russia. Transactions of the American Philosophical Society. Vol.XXIV.1938.Philadelphia.

реною. Це значить, що ті знахідки ніби відступають на півтора геологічних періода назад в глибину віків до другого Міндель-Ріссського міжльодовцевого періода у порівнянні з південним мустереном. Таке датовання викликає сумнів. На жаль тут нема оригінальних рефератів Громова і Вовводського, а тільки в моїм розпорядженню були реферати Борисковського і Окладнікова, і не відомо, що саме і при яких умовах було знайдено Громовим і Вовводським.

Переходове положення між старшим і молодшим палеолітом, погодці російських вчених займає культура Шайтан Коби; з її великими біфасами [bifaces, Faustkeil] і одночасно з появою там же правдивої скалкової індустрії. Ефименко знаходить в цій аналогії з культурою печери Абри Оді у Франції і робить з того висновки, що людина неандертальська еволюціонувала і перейшла в людину оріньяцьку. Ця гадка цілком відповідає шабльоному і обов'язковому в СРСР погляду, який завжди мусить бути згідний з теорією Маркса і Енгельса, погляду про безпереривну еволюцію людства. І Ефименко дуже продумано провів пояснення виставленої ним тези. Він відкидає зник неандертальської раси і заступлення її новою кроманьйонською, вважаючи таке прийняте у західних вчених пояснення за подібне до колишньої теорії "катаклізмів" [Кюве]. Слідуючи за прийнятою совітами концепцією однолінійного розвитку культури і їхньою антиміграційною тенденцією, Ефименко твердить, що такі стадії, як у Франції Абри Оді і Шайтан Коба в Криму рішучо доказують безпереривний ланцюг розвитку від мустерену до верхнього палеоліту.¹¹ Але антропологічна різниця між черепом неандертальського homo neandertaliensis primigenius і кроманьйонської людини homo sapiens є так велика, що Ефименко мусів для пояснення цього придумати вже занадто червоними нитками шити теорію дегенерації від кровозмішання у неандертальської людини, яка не витримує критики. Подібний же погляд на безпереривний розвиток людини проводить і Мещанинов, один з найздібніших послідовників Маркса в своїй праці: "Палеонтологія і homo sapiens". Він вважає кроманьйонську людину прямим потомком неандертальської.

Правда один Лонч-Осмоловський удержався від таких насильних еugenічних пояснень і пише: "Неандертальська людина в світ-

¹¹ Е ф и м е н к о : Передродовое общество. 1936. стор. 261.

тлі теперішньої науки відрізнялася фізично від модерної людини, і в порівнянні з останньою, була дуже обмежена в своїх функціональних можливостях".¹ На основі студій кісток руки скелета з Кіік-Куби, він каже, що структура цієї руки не допускала неандертальську людину робити довгі ножоподібні клинки |скіпки|, відбивання яких вимагало дуже акуратного удару. З цієї причини вона не вживала і металюного спису, а уміла тільки списом колоти. Отже скелетові останки неандертальської людини і її культури настільки подібні до себе в Західній Європі і в ССССР, що можна говорити про спільність раси і тут і там. Одначе на користь теорії прямого переходу неандертальської людини в оріньяцьку покищо ще нема ніяких серіозних доказів.²

В 1926 році відкрита була цікава палеолітична стація в повгороді Сіверському над Гаванню. Там окрім мамутів, носорожців і прочих звірів, відкрито сотні скелетів т.зв. *Le m m i n g i v*, присутність яких доказує існування тоді в тому місці максимального похолодіння. Цікава окрім того знахідка при тім т.зв. *Г і г а н т о л і т і в* то є великих крем'яних сокир довжиною до 45 см. і вагою до 10 кілограмів.

В 1938 році було відкрито декілька стацій в Центральній Азії і між ними грот *Т е ш и к - Т а ш* в долині р.Турган-Дарья в Узбекистані. Там при мустьєрській індустрії знайдено скелета дитини біля 7 літ, неандертальського типу.³

2. В е р х н і й п а л е о л і т .

Відповідно Громову верхні палеолітичні стації в ССССР, які належать до молодшого палеоліту |Оріньяк і пр.| обіймають геологічний період, який починається після максимального розвитку

1 | *Б о н ч - О с м о л о в с ь к и й* : Проблема комплексного изученія четвертичного періода. Сообщенія Госуд. Академії історії матер. культури. 1932. ч.3-4.

2 | Треба сказати, що американський палеонтолог Грдлічка поділяє погляд можливости прямого переходу *homo primigenius* в *homo sapiens* Дивись: *Hrdlička's Neandertalske období človeka. - Antropologie. Praha. 1927. T.V.St.174-199.*

3 | *О к л а д н и к о в* : Бестник Древней Истории 1939. т. I. стор. 257.

Вюрмського льодівця і початку його відступу.^{1|}

Форми вирубів послідовних розвоєвих фаз відповідають більш менш добре формам західно і центральнo європейських вирубів тих самих фаз. Е. С. и м. е. н. к. о. увесь час застосовує до своїх знахідок порівняння з французькими стаціями - і як здається досить слушно. Також застосовує їх і український вчений М. Г у д и н - с ь к и й, але так роблять далеко не всі автори в СССР. Деякі вживають терміни цілком невідповідні.^{2|} У всякім разі там знаходяться форми відповідні всім фазам західного оріньяка. В костенках І. Ефіменко знаходить форми цілком відповідаючі французькій культурі з Фонд Роберт. Також і Людвик Савицький порівнює Костенки І. з середньо європейськими стаціями в Предмост, Кульна, Костелік і Білендорф і відносить до молодшого оріньяку.^{3|}

Подібність а скоріше навіть спільність в культурах західного і східного верхнього палеоліту найкраще виявляється в формах культових предметів, які представлені статуєтками жіночого божества [не Венери, як прийнято говорити, а скоріше Леметери]. Ми маємо в Костенках І. 4 жіночих фігурки, з них 2 з іклів мамута і 2 з каменя.^{4|} З останніх одна незакінчена, а від другої в тільки фрагмент. Костяні ж нагадують європейські, особливо тим, що у них маленькі, тонкі руки, положені на великих грудях.

На цю спільність уже вказано було в світі час С. Рейнахом і Лосифом Базром^{5|}. Але пізніше статуєтки були відкриті в ще більшім числі в землянці в Гагарині на р. Дону, Тамбов. губ. Тут

1| Г о л о м ш т о к : Оп.цит. стор.450.

2| Г о л о м ш т о к цілком справедливо підкреслює, що у авторів-археологів СССР не тільки дуже розповсюджений "індивідуалізм" в чисто технічній термінології [напр. Гоґодцов начислює 107 типів різаків], але навіть в розумінню таких термінів, як Оріньясен, Солютрен, Магдаленен і т.п., що дуже утрудняє розуміння їхніх праць [тамже ст.443].

3| Ludwik S a w i s k i : Materiały do znajomości prehistorii Rosiji. Poznań. 1928. Przegląd Archeologiczny t.III.1926.s.28.

4| Golomshtok: Op.cit.Pl.XX a + b.Pl.XXI.+ Fig.45.

5| S. R e i n a c h : Une nouvelle statuette feminin. L'Antropologie XXXIV.Paris .346-350.

6| J. B a u e r : Die eiszeitlichen Venusstatuetten. Die Eiszeit. Bd.I.1924.Seite 165 - 168.

4 повних статуетки, 3 в кусках неповні і 7 незакінчених.^{1|} З них одна повна статуетка дуже нагадує віллендорфську, своєю тлустістю і присадковатістю, але друга відрізняється типологічно тим, що у неї руки не положені на груди, але підняті догори в оральній позі. Це є найстарший тип оранти. За те другі дві незакінчені відрізняються своєю худістю, вони високі і тонкі, — значно тонші, ніж навіть Бістоницька статуетка, відкрита Абсолоном на Мораві.^{2|}

Отже релігійні поняття були аж занадто однакові і на Заході і на Сході.

Але окрім подібностей в ідеях і в мистецтві існують теж і відмінні і якраз в мистецтві, так напр. у верхньооріньяцькій стації в Мезіні на р.Десні, Чернігівської губ. було знайдено багато оздоб з іклів мамута, орнаментованих геометричними зображеннями. Особливо вражають браслети орнаментовані меандрами.^{3|} Таким чином розповсюджені колись опінія, що меандр уперше був винайдений Греками падає сама собою.

На жаль палеоліт в СССР не зведено в систему і не опубліковано так, як би він того заслуговував. Твердження окремих дослідників при слабо проведених ілюстраціях не можуть бути обґрунтовано прокритиковані, а часто викликають великий сумнів. Часто являються дуже великі розходження в датованнях. Так напр. Городцов у 1929 р. розслідував "Постніков Овраг" у г. Самарі над р.Болгою і відніс його до пізнього Магдаленьбу, а Ефименко теж розслідувавши його на місці відніс обидва горизонти, які він там знайшов, до раннього Нейліту.^{4|} Менгін Костенки II. і III. вважає за дегенерований оріньяк^{5|}, а Ефименко відносить його до Магдаленьбу і т.д.

Але часом і деякі форми виробів викликають здивовання з огляду на зв'язок, в якому вони виступають. Так напр. Замятнін по

1| G o l o m s h t o k : Op.cit.pag.324 - 327.Pl.XXIV.XXV.

2| A b s o l o n : An amazing paläolit.Pompei in Moravia. Illustr.London News 1929.30.XI.S.936 + 1936.28.III.S.547.

3| V o l k o v Th. Station paléolithique de Mézine. Congr.Intern. d'Anthropologie et d'Archeol.præhist.XIV.Sesion 1912.Genève.

4| Г о л о м ш т о к : Оп.цит.стор.427.

5| M e n g h i n : Weltgeschichte der Steinzeit,S.173.

словам Голомштока звертає увагу на знахідку 1928 р. в Бердіжі в Сілобусі, яка представляє типовий мустьєрський кулачний клин в оточінню дуже характеристичної індустрії кінцевого Оріньяку. Мірчінк теж визначає цю стацію, як пізній Оріньяк. деякі занадто категоричні твердження про знайдене при розкопах при відсутності доказових фотографій теж викликають сумнів. Так напр. Борисковський твердить, що він відкрив велику палеолітичну землянку, в 50 квадр. метрів площі в урочищі "Пасіка" біля с. Пушкарів, на дні якої помітні якісь ямки і ознаки огнищ [випалена земля]. Розмір землянки 50 квадр. метрів для тієї доої викликає сумнів. Колиби була фотографія, то можна би її повірити. Автори розкопів у с. Тимоновці на р. Дністрі ніби відкрили аж 6 землянок зі слідами покрівель, зроблених ніби з деревляних бляок і навіть зі слідами димоходів. Городцов приводить навіть рисунок, який показує стелю зложену з рівненьких горизонтальних бляочок до 20 см. в діаметрі.¹ Сумнівно, щоб Городцов там які-небудь сліди деревляних бляок бачив, бо за такий довгий час дерево зникне зовсім, або це був Неоліт.

Ефименко в стації Костенки І. найшов у лессі дві ями овальної форми з довгим діаметром їх, досягаючим 6 метрів. Він каже, що дно цих ям лежить на 40 см. нижче поверхні долівки "житла". В обох знайдено по декілька огнищ правильної круглої форми, стінки яких були випалені на червоно. Ці огнища були заповнені грубим шаром перепалених кісток. Він висловлює думку, що купи кісток мамута по всіх стаціях представляють собою запаси палива. Тут було декілька дір від стовпів, підтримуючих стелю [?], подібних до знайдених Баєром в Лянґ-Маннерсдорф.² Що кістки могли служити паливом, з цим можна погодитися, бо Дарвін описує випадок в Патагонії, коли він їздив на кораблі Біґль, як Гаучоси назбирали на березі кісток кінських і дуже хутко їх підпалили, і ці кістки горіди, як дрова. Але я не можу погодитися з поясненнями Ефименка, що і в с. Гонцях, у відкритих мною купках з кістками мамонта і других звірів, були огнища. Я старанно шу-

¹ | Г о л о м ш т о к : Оп. цит. Фіг. 84 на стор. 460.

² | Г о л о м ш т о к : Оп. цит. Стор. 322.

кав там слідів огня на землі, але не найшов їх і думаю, що перепалені на дрібно кісточки були спалені на іншому місці, може зовсім недалекому, але там огнищ не було, а перепалені кістки могли бути перенесені і висипані між купи кісток з огнищ, які були десь далі. Про це я виразно писав у своїм справозданню.¹⁾

Треба сказати про геологів і археологів у ССРСР, що вони дуже енергійно вели свою працю розслідів і встигли зробити багато відкрить. Багато нового і цікавого відкрито в Сибірі і Середній Азії. Багато і на півночі європейської ССРСР. Так напр. Експедиція Інституту Історії Матеріальної Культури під проводом М. Т а л и ц ь к о г о відкрила пізньопалеолітичну стоянку біля села Остров Пермського району на р. Чусовій, недалеко її впадання в р. Каму. Це недалеко гор. Пермі, приліжно на 57° півн. широти. Глибина залягання там була 11,5 метр. під сучасною поверхнею. Знайдено скалки і пластини, 2 шкрібачки і кусок ребра мамута, покритий орнаментом. Фауна була така: мамут | *Elephas primigenius* |, носорог і рен | *Renntier* |, та інші звірі відповідні тій добі,²⁾ Але цікаво, що в короткій замітці про цю стоянку, пізніше К и с е л е в говорить, що інструменти тут мають "ранньо-мустьєрську форму".³⁾

Тут насовується багато проблем до розршення і питань, які можуть бути висвітлені тільки дальшими розкопами і знахідками в цій області.

1) S t e r b a k i v s k y j : Eine paleolitische Station in Honci. Die Eiszeit. Wien. Bd. III. 1925. S. 105-116.
ця стація є ідентична з опублікованою Геродцовим під ім'ям Іонци, бо він приїздив на моє запрошення подивитися на мої розкопи, на початку праці. Я потім копав ще 2 сезони і він багато з викопів не бачив.

2) Р о в в о д с ь к и й : Вестник древней истории. Т. I. | 6 | 1939. стор. 249.

3) Вестник древней истории. Т. I. | 14 | 1941. стор. 122.

Можна думати, що ізоляція населення прикамського району почалася вже з наступом останнього льодівця, і продовжувалася цілий вюрмський ледовий період. І далі можливо, що ці племена, що жили вздовж Ками, пішли за відступаючим льодовцем далі на північ, бо за льодовцем відступала тундра, а за тундрою мамути і носороги та рени, які були головною стравою цих племен. Вони могли так прийти аж до Карського моря.

х х
х

Говорячи про молодший палеоліт не можна поминути питання про зв'язок його з старим палеолітом.

Я уже зазначив раніше гадки совітських вчених на це питання. Що до європейських вчених, то вони не бачать прямого зв'язку між старшим і молодшим палеолітом. Йосиф Баєр, який видавав "Die Eiszeit", вважав, що молодший палеоліт прийшов до західної Європи зі сходу. Так само вважав і Абсольтон. Французові абобатові Ірайльові пощастило відкрити прасалютрейську культуру в Угорщині; він признав, що там була так би сказати, праколіска тієї культури. Щож торкається Оріньяку, то висловлені опінії про прихід його зі сходу не обпиралися на фактичний матеріал.

Найти відповідний фактичний матеріал, який належить до раннього ступеня оріньяцької культури пощастило нашому вченому Полянському в двох місцях Східної Галичини, власне в Перемишлі і в Новосільці Костюковій. Його висновки оперті на фактичним матеріалі, власне на початковій формі, знайдених в помянутих стаціях біля Перемишля і Новосілка Костюкової оріньяцьких кремінних інструментів, набувають переконливої правдоподібности.

Професор Полянський звертає увагу на те, що інвентар оселі біля Перемишля творить переходову індустрію від старшого палеоліту до молодoorіньяцького західноєвропейського. Він є хронологічно і генетично старший ніж індустрія Шательперрону. На основі цього, його треба вважати за прямого попередника шательперронової індустрії і цілого євразійського Оріньяку. Ст.Перемишль в зв'язку зі стацією Новосілка Костюкова творить групу правдивого Передоріньяку.

Особливо інтересне і незвичайне значіння посідає старопалеолітична група інструментів в Передоріньяку. Вона дозволяє часткову реконструкцію тої старовинної індустрії, з якої вивинулися Передоріньяк і Оріньяк.

Проф.Полянський установає, що старопалеолітичні інструменти Передоріньяка творять основу загадкового східноєвропейського Мустерієну. Вони виступають в Мустерієні в мамутові⁸ гроті біля Кракова |Козловський|, Мустерієні Деркульським на р.Донці |Єфименко| і в Кримським Мустерієні |Вонч-Осмоловський|.

Характеристичні інструменти східноєвропейського Мустерієну є: великий шкрібак, вістря, шкрібачка, висока шкрібачка і ніж, які технологічно і типологічно зв'язані з старопалеолітичною групою передоріньяцькою, але не мають нічого спільного з західноєвропейським Мустерієном.

Далі проф.Полянський робить такі висновки:

- 1| Шательперронова індустрія з її дуже наперед поступившою костяною індустрією не може бути початковою стадією оґіньяцької культури.
- 2| Оріньяку не можна виводити ні від Мустерієну ні з культури Аурі Оді.
- 3| Оріньяк не є походження ні африканського ні західноєвропейського.
- 4| Ранній Оріньяк має своє коріння в східноєвропейському передоріньяку.
- 5| Нововідкриті індустрії Передоріньяку східної Європи складаються з прототипів крем'яних і костяних інструментів молодого і середнього Оріньяку і з зниклої групи ще старшої, старопалеолітичної індустрії.
6. Східноєвропейський Мустерієн, виявляється тепер, як нова старопалеолітична індустрія, як Е о о р і н ь я к .
- 7| Кооріньяк появляється в Східній Європі в добі Вюрм I-го, обкрижанення.

Ця гіпотеза і висновки проф.Полянського дуже цікаві і правдоподібні, бо обираються на фактичний матеріал. Що до назви, то я дав би цій культурі назву П р а о р і н ь я к . Але мушу одначе звернути увагу на те, що Вонч-Осмоловський в Криму на наш скелетові останки при його Мустерській індустрії і навіть поясняє, що та людина не могла виробляти добрих інструментів, бо її

1| P o l a n s k y j : Urheimat des Aurignaciens. Sitz-Bez. der Mathem.naturwiss.ärztlichen Section.Sevčenko-Geselsch. Heft XXV.

руки не були відповідної форми і не могли робити тоншої ретуші. От те, що треба перестудіювати матеріал кримський.

Оріньяцька людина належала до раси кроманьйонської, яка дуже різко відрізняється від раси неандертальської до якої належала людина Мустьєрська. Коли Бонч-Осмоловський в Криму в печерах з мустьєрською культурою знайшов і останки неандертальської людини, то ця культура мусить бути правдивою мустьєрською.

Це не заперечує гіпотези проф.Полянського що до знайдених ним стацій праоріньяку, але поки що ще не можна твердити, що мустьєрські культури на Україні є в дійсності праоріньяцькі всі, деякі при дальших точніших розслідах можуть бути правдивими мустьєрськими.

Вся біда в тім, що великоукраїнські колекції не є приступні для студій західноєвропейських вчених. А не бачивши самих інструментів трудно щось доказати.

У всякому випадку відкриття і пояснення проф.Полянського незвичайно важні та цікаві, а висновки дуже правдоподібні.

Верхній або молодший палеоліт був знайдений в слідуючих місцевостях України.

З а х і д н е П о д і л л я |Галичина по Дністру|

1. Б е р е ж а н и I. п.О. II.III.	Пояснення:
2. Б е р е з о в и ц я пов.Тарнопіль мП.	м - молодий
3. Б е р е м я н и пов.Бучач п.О.	П - палеоліт
4. Б у к і в н а I-II-III п.О. пов.Товмач	О - оріньяк
5. В е р б и л і в ц і О. пов.Фогатин О.	С - салютре
6. Б о д н и к и пов.Станиславів п.П.	с - середній
7. Б о в ч к і в пов.Станиславів п.П.	п - пізний
8. Г а н у с і в ц і пов.Станиславів С.	р - ранній
9. І л а д к и пов.Тарнопіль О.	пр - пра
10. І л и н я н и пов.Перемишляни с.О.	
11. І о р о д н и ц я I.п.О. † С.II.п.О. † С.III.п.О.	
12. Г о л і г р а д и пов.Заліщики I.О.II.п.О.	
13. Г у б и н пов.Бучач п.О.	
14. Д о л и н а пов.Товмач п.П.	
15. Д о в г е пов.Товмач I.с.О. II.п.П.	
16. З а л і щ и к и О. ?	
17. З а з у л и н ц і пов.Заліщики О.	
18. З в е н и г о р о д пов.Лібірка м.	

19. І с а к і в |пов.Городенка| п.О.
20. К а с п е р і в ц і |пов.Залішки| I.О., II.м.П., III.О.
21. К о п а ч и н ц і |пов.Бібрка| м.П.
22. К о н ю ш к и
23. К о р о п е ц ь |пов.Бучач| с.О.
24. К о з м и р и н |пов.Бучач| с.О.
25. К р а с н а I.п.О., II.п.О., III.О.
26. К у н и с і в ц і |пов.Городенка| м.П.
27. Л и п и ц я д о л. |пов.Гогатин| с.О.
28. Л и п и ц я г о р. |пов.Гогатин| с.О.
29. Л и с и ч н и к и |пов.Залішки| I, II, III, п.О.
30. М а р і я м п і л ь |пов.Станиславів| I-II.О., III-IV.м.П.
31. М и к о л а ї в к а |пов.Бучач| О.
32. М и ш к і в |пов.Залішки| с.О.
33. М а й д а н г о р. |пов.Надвірна| м.П.
34. Н а л у ж е |пов.Теребовля| м.П.
35. Н о в о с і л к а |пов.Перемишляни| с.О.
36. Н о в о с і л к а К о с т ю к о в а |пов.Залішки| р.О.
37. О б е р т и н |пов.Городенка| м.П.
38. П е т р и к і в |пов.Тарнопіль| м.П.
39. П і д г а й ч и к и |пов.Коломия| м.П.
40. П е р е м и ш л ь п р а О.
41. П у ж н и к и |пов.Товмач| О. |?|
42. Р о ж н і в |пов.Товмач| I.О., II.м.П., III.с.О. IV.п.О.
43. С к о м о р о х и |пов.Бучач| О.
44. С о к і л е ц ь |пов.Бучач| с.О.
45. С о л о н е |пов.Залішки| О.
46. С т р и г а н ц і |пов.Товмач| О.
47. Х м е л е в а |пов.Залішки| О.
48. Х о т и м и р |пов.Товмач| О. |?|
49. Ч е р н е л и ц я |пов.Городенка| О.
50. Ч и с т о п а д и |пов.Броди| м.П.

На східнім П о д і л л ю |Камянецькім|
|Сточиче Дністра|

1. Б а г о в и ц я |пов.Камянець| м.П.
2. Б а к о т а |пов.Камянець| с.О.
3. Б і л а Г о р а
4. с. Б е л и к е

5. Брублівці |пов.Камянець| п.О.
6. Калрґс |пов.Камянець| п.О.
7. Китайгород |пов.Камянець| I-II.м.П.
8. Колачківці |пов.Камянець| I.О., II.п.О.
9. Кужелева |пов.Камянець| I-II.п.О.
10. Озаринці |пов.Могилів| О.
11. Студениця |пов.Камянець| О.
12. Стара Ушиця |пов.Камянець| I.м.П., II.с.О.
13. с.Тимонівка .

В Північній Бессарабії .

1. Антонівка: урочища: на Хрестах і Секурянська гора.
2. Атакі |пов.Хотин| п.О.
3. Бабин . Урочища На вигоні і Над стіною, I.п.О., II.с.С. |Хотин|
4. Балинці |пов.Сорока| ур.Глибокий Яр, Одая, Таміна.
5. Безпопинці ,
6. Бороновиця |пов.Хотин| п.О.
7. Берховина
8. Восківня
9. Болешкове |пов.Сорока| ур. I. біля дороги до Пасіща,
II. під Совами м.П.
10. Горгінешті |пов.Хотин| О.
11. Дарабани |пов.Хотин| п.О.
12. Імаш |пов.Сорока|
13. Кішла Неджімова |пов.Хотин| п.О.
14. Комарове |пов.Хотин| м.П.
15. Корман |пов.Хотин| п.О.
16. Молодова |пов.Хотин| I.с.О., II.п.О.М.
17. Наславці |пов.Сорока| I.п.О., II.М.
18. Непоротове |пов.Хотин| п.О.
19. Ожеве |пов.Хотин| м.П.
20. Попове Поле |пов.Сорока|
21. Преліпче |Буковина| уроч.Лука О.

Молдавія і Бессарабія |Столице Прута|

1. Бадраж |пов.Вільці| М.
2. Війшора |пов.Вільці| п.О.
3. Грітені |пов.Дорогой| п.О.
4. Корпач |пов.Вільці| п.О.

5. Куконешті І.с.С., ІІ.с.С., ІІІ.М.
6. Лопатник |пов.Вільці| М.
7. Манолеаса |пов.Дорогой| м.П.
8. Міточ |пов.Дорогой| О.
9. Міточ лья Морі |пов.Дорогой| М.
10. Міточ лья Пішет |пов.Дорогой| п.О.
11. Перерита |пов.Вільці| п.О.
12. Парауль Істраті |пов.Дорогой| п.О.
13. Ріпичені І.п.О., ІІ.С., ІІІ.М., ІV.м.О., V.п.О.
14. Серпеніта |пов.Дорогой| м.П.
15. Стройчі |пов.Вотошани| С.
16. Хірені льюі Курт |пов.Дорогой| м.П.

Сточище Дніпра |з півночі, вздовж західніх дотоків|

1. ст. Гатково |пов.Смоленськ|
2. ст. Бердіж |пов.Гомель|
3. с. Новобобовичі |пов.Гомель|
4. Нова Александрія |вздовж р.Верхній Стир|
5. с. Городок |пов.Гівне| м.О.
6. с. Довгиничі |пов.Овруч|
7. Іскорость |пов.Овруч|
8. с. Колодяжне |пов.Миропіль|
9. с. Любковичі |на р.Случі|
10. с.Народичі |пов.Литомир| уроч.Піщани.
11. Уровичі на р.Прип'яті, 25 км.від ст.Мозир
12. Київ |Кирилівська вулиця|
13. київ |Щотасів яр|
14. Канів
15. с.Кодак
16. с. Селище
17. с. Тулинці |район Гжищева|

Вздовж східніх дотоків Дніпра .

18. с.Дегтярево
19. с.Єнисевичі
20. с.Мізинь
21. Новгород Сіверський
22. с. Пушкарі |урочище: І на Пасіці, ІІ Анікіїв, рів, урочище Покровщина|

23. с. Супонево

24. с. Шаповалівка |пов.Конотоп|

Вздовж р. Удая |дотік Сули|

25. с. Муравка п.О.

26. с. Іонці п.О.

27. с. Бязовок

28. с. Тарандиці

29. Градіжек |пов.Кременчук|

30. с. Сергіївка |на р.Пелі пов.Гадяч|

31. Дуганск |губ.Катеринослав|

В басейні р. Дона

1. с. Костенки I, II, III, IV, V. |о і С.

2. с. Гагарино |губ.Тамбов. |

На Кавказі

1. с. Подкумок |пов.Пятигорск|

2. печера Барташвілі

3. печера Бірхова

4. печера Девіс Гврелі |пов.Кутаїс|

5. печера Гвардшіляс Кльде

6. печера Уварова

В басейні Волги

1. Ржев |верхня Волга|

2. дер. Мелтинова

3. дер. Стеніна

4. дер. Карачарова

5. дер. Ундора I і II |на р.Оці|

6. Сібірск уроч. Собачья прорва.

7. Сенгільов

8. дер. Городище

9. дер. Грашевка

10. Самара ур. Воскресенській спуск

11. Авалинск ур. Постников яр

В Сибірі

12. Мальта О.

Б і б л і о г р а ф і я У к р . П а л е о л і т у .

- А м б р о ж е в і с з : Beiträge zur Kenntnis der Aurignacien-Kultur Bessarabiens und der Bukovina. Wiener Präh.Zeitschr.1933.S.4./d/
- Les Traces de l'home diluvial en Bessarabia. Publ.Mus.d.st.Natur din Chisinau vol.I.1926.
- А т л а с геологічний Галичини I.VII.VIII.
- В о т е з Joan: Données paléolithiques pour la stratigraphie du loess au Nord de la Bessarabie. Memor.sect.st.d'Acad.Kom.Ler. III.T.VII.1931.
- В о л к о в Th.: Station paléolithique de Mézine. Congr.intern.d'Anthropologie et d'Archéologie Prehist.Compte Rendu de la XIV.session.Genève 1912.
- В о в к А.В. Палеолітичні знахідки в с.Мізині на Чернігівщині. Записки Укр.Наук.Тов. у Києві кн.IV.1919.ст.90-96.
- Искусство магдаленской эпохи. Арх.лет.Г. Рос.1903.ст.23-24.
- Б ђ і м е н к о : Камення орудія палеолітичної стоянки в Мезени. Ежегодник антроп.Общ.СПБ 1912.
- Е б е р т M.: Südrussland im Altertum. 1921.
- С а р т е de gites minéraux et métalifères de l'Ukraine Comitée geol.de l'Oukraine. Ed.de l'Admin.Centr.Etat de l'Oukraine. Kyiw.1922. 1:1050000
- Л а в и н с к і й : Слідьї древнїйшої епохи каменного вїка по р.Сулї и ея притокам. Тр.III.арх. Сзда 1878.I.148.Київ.
- К л е о р о в I.D.: Zur Entwicklungsgeschichte der Pflanzenwelt der Ukraine. Ukr.Akad.d.Wiss.Quart. 8f.1-3
- Über das Alter der Relikte der Ukraine im Konnex mit den Sucessionen ihrer Vegetation im Laufe der Quartärzeit. Ukr. An.d.Wiss.Quartärperiode S.4.1932.

- .K o k o s z y ń s k a B.: Sur la faune, les faciés et la stratigraphie du Cénomakien de la Podolie. Bull. de Serv. geol. de Pologne Vol. VI. L. 3. 1930.
- K o z l o w s k i L. B. Die ältere Steinzeit in Polen. Die Eiszeit. B. I. H. 2. 1925.
- Ц е л ь с и е в : Палеолит. куконные останки в Костенках. Древности IX. 154. Москва.
- K r u k o w s k i St.: Exploitation, transport et commerce de silex dans le holocène de la Pologne. I-II Wied. Arch. 1922.
- Nowe materjaly paleolityczne z dawnych nabytkach Mus. archeol. Pol. Akad. Um. Sprawozd. z pos. Tom XXXI. Nr. 5. 1927.
- Л е в и ц к и й : З приводу знахідки в с. Колодязному. Лютень Лябораторії Антропології та Етнолог. ім. Вовка. 1925. I. 5. 1928.
- M o r o s a n : Nie. Contributiuni la cunoasterea paleoliticului din Moldova de Nord. Acad. Kom. Memor. sect. stitit. S. III. sonul IV.
- Contribution à l'étude du Quaternaire de la Moldovie. Ac. Ko. Bul. d. l. Sect. Scientif. XIV. N. 1-2.
- Evolution des recherches préhistoriques - paléolithique du N.E. de la Roumanie et les resultats obtenus. Misinan. 1933.
- M o r o s a n B Le Solutréen de la Roumanie extracarpatique et ses rapports avec celui de la Transylvanie de pays limitrophes. Chisinau. 1933.
- P i d o p l i c k e : Die Fauna der quartären Säugetiere der Ukraine UAH. Die Quartarperiode. St. 7. 1933.
- P o l a n s k y j G.: Urheimat des Aurignaciens. Sitz-Ber. Matem.-naturw.-arztl. Section Ukr. Sevčenko-Ges. d. Wiss. Lemberg. Heft. XXV.
- Podolische Studien. I. Sammelsh. d. mat.-natur. sect. ibid. B. XX.
- Einige Bemerkungen über neuere Quartarforschungen in Bessarabien. Sammelsh. d. physiogr. Kom. ibid. Bd. II. 1927.

- П о л я н с ь к и й Ю р і й : Реконструкція географічного середовища молодшого палеоліту подільсько-бесарабської провінції. Праці Географічної Комісії Н.Т.ім.Ш.вип.І.1935.
- Р о л а н с к у ј G.: Neuere archäologische Fundevon Galizien.Zapys.Nauk.Tow.Sev. B.149.1928.
- Neue Palaolithstationen Podoliens. Sitzber.der mat.naturw. ibid.H. V.
- Bericht ibid.Heft VII.
- Bericht über Quartarforschungen in Podolien ib.Heft VIII.
- Neue Palaolithstationen in Podolien.ib.Heft IX.
- Р о г а л а : Die oberkretazische Bildung im galizischen Podolien.Bul.Acad.d. Sc.Cracovia.
- Über die Stratographie der Kreidesbildungen von Podolien. Kosmos.Lemberg.1909.B.XXXIV.
- Р у д н у ć к у ј St.: Beitrage zur Morphologie des podolischen Dniestergebietes.Sammelschrb.d.mat.nat.Sect.d.Sevč.Ges. d.Wiss.Bd.XVI.
- Р у д у н ś к у ј M.: Le mouvement scientifique dans la domaine du paléolithique et du mésolithique en R.U.S.S. IV.1931.
- Les travaux paléolithiques d'Ozarynci. Księga Pamiatk.Demetrykiewicza. Poznań 1930.
- Матеріяли до вивчення передісторії Поділля. ВУАН. Антропология II. 1928.
- Сучасне становище палеолітологічних студій на Україні. ВУАН.1932.
- Мізинь. ВУАН.Київ 1931.
- S e w i c k i L u d w i k : Materjaly do znajomości prahistorji Rosji. Przegląd Archeologiczny.T.III.

- Siemi redzki J.: Geologja ziem polskich.II.Lwów.1909.
- Sörgel W.: Die Gliederung und absolute Zeitrechnung der Eiszeit. Berlin.1925.
- Wieggers Fr.: Diluviale Vorgeschichte des Menschen. Bd.I.1928.
- Wiśniowski T.: O odkryciu paleolitu z fauna ssaków dyluwjalnych pod Glinianami. Materjaly antr.archeol.i etnogr. Tom IV.
- Wyrykowski R.: Geological map of Ukraina. Ukr.geol.and prospecting Trust.Kyiv. 1933.
- Vascentanu: Asupra cretacekui superior diu nordul Basarabiei.Acad.Kom.Memor.sec. St.S.III.Tumul I.1923.
- Šerbakiwskyj: Eine palaolitische Station in Honci. Die Eiszeit.Bd.III.Heft II.1926.
- Bemerkungen über neue und wenig bekannte palaolitische Stationen in der Ukraine. Die Eiszeit.Bd.IV.1927.

Ліографія загальнішого
змісту і періодики до укр.
палеоліту.

- Антропология: 1927.т.I.і далі.Вид.ВУАН.Київ.
- Bulletin du Laboratoire: d'Antropologie et d'Éthnologie fonde a l'honneur Th.Volkov.Kiev.1925. T.I.
- Burkit: Paleolit. ed.2.1925.
- Childe/Gordon/: The Dawn of european cavälisation. 1925.
- The Ariens. The study of indo-european origin. 1926.
- Данилевич: Археологічна минувшина Київщини. Київ 1925.
- Ebert Max.: Realexikon für Vorgeschichte.
- Südrussland im Altertum.

G o l o m s h t o k A.: The old stone Age in european Russia. Transactions of the American Philosophical Society. Vol. XXIV. 1938. Philadelphia.

H o e r n e s : Der dilluviale Mensch.

H o e r n e s - M e n g i n : Urgeschichte der bidenten Kunst in Europa. Wien 1925.

Д о п о в і д ь з в і д о м л е н н я : за археологічні дослід. БУАН. Львів: 1925, 1926, 1927 ...

M e n g i n : Weltgeschichte der Steinzeit. 1931.

P i t t a r : Les Races et l'histoire. 1924.

Р у д и н с ь к и й : Четвертинний період. Т. I і II. 1931.

Щ е р о а к і в с ь к и й : В. С. Палеоліт. 1937. Конспект лекцій читаних в УВУ. 1937.

M i n u s : Scythians and Greeks in South Russia. Oxford. 1913.

xx

xx

xx

М Е З О Л І Т .

По мірі того як в Європі з потеплінням мінялися кліматичні умовини, мінялася рослинність і прочі умовини життя, то мусіли вимерти мамути, носороги, північні олені та інші звірі, потребуючі для свого життя холоднішого клімату, а залишалися звірі менших розмірів. Людина мусіла пристосувати свою зброю і свої інструменти до нових умовин життя. З початку були знайдені культурні останки людини камяної доби, але стоявші уже на таким високім ступіні культурного розвитку, що їх ніяк не можна було звязати з культурами палеоліту і вчені говорили про гіатус між палеолітом і неолітом, тоб то про якусь перерву в заселенню Європи між палеолітом і неолітом. Але пізніше відкриті були культури, які заповнювали цей гіатус, тоді ці культури почали звати мезоліт.чними, а цілу добу між палеолітом і неолітом назвали "м е з о л і т о м". Шведський вчений де Геер установив геологічним способом, що льодовець в Швеції закінчив своє існування приблизно зо 10000 літ перед нами, а в Європі він закінчився на пару тисячеліть раньше.

В мезоліті ми розрізняємо культури такого характеру:

- 1| Епіпалеолітичні культури, які вироблені на старих палеолітичних традиціях кінцевого оріньяку і магдалену, очевидно людьми, які залишилися на місці від палеоліту. До таких, як здається, у Франції відноситься Мас д'Азільська культура, характеризована особливо мальованими рінками.
- 2| Культури принесені зовні, засновані на інших традиціях, ці звуться п р о т о н е о л і т и ч н и м и , тому, що виробничих культур являються прототипами пізніших неолітичних виробів. У Франції до таких належить культура т.зв. к а м п і н е н с ь к а , яка має і камяні і кремняні виробы зроблені ще в техніці оббивки, а форми такої, яку ми можемо помітити в пізніших неолітичних навіть і шліфованих виробках. Звичайно й розміри цих виробів значно більше палеолітичних. До таких інструментів можна віднести кампіньєнські "т р а н ш е т и" і "п і к и" |в французькій термінології|, а по нашому "с і - к а ч і" і "ш п и ч а к и".
- 3| Третій рід культур має форми ще традиціональні палеолітичні, але вони зражують чуже заморське, власне, африканське походження. Цього рода матерню африканську культуру французи наз-

вали "к а п с в н", бо вона була уперше відкрита біля города Гафзи в північно-західній Африці. Свою домашню культуру цього рода французи звать "тарденуазен", по імені того города, біля якого була відкрита. Ця тарденуазька як і капсєнська культура характеризується т.зв. мікролітамі.

Мікроліти це є кремінні інструменти незвичайно дрібних розмірів: часто бувають 1 сантиметр довжини і 2 міліметри ширини й глибоки і відрізняються незвичайно тонкою ретушею, яку приходиться розглядати через лупу. Вони завжди мають якусь певну геометричну форму: півкруглі, трапези, трикутників і т.п. Окрім того в цій культурі виступають знайомі з палеоліту форми різаків, шкрябачок, шил і т.п.

З огляду на тонкість техніки оббивки або відтискальної ретуші, ця культура мусіла бути принесена з Африки разом з народом, який звідтіль вийшов. Ця культура знайдена у Польщі, відома під іменем Свідерської. У нас на Україні ця мікролітична культура уперше відкрита і вистудіована була Рудинським Михайлом. Він її зве в своїх працях українською тарденуазькою культурою. Бона, як у Польщі, так і у нас водиться на пісковицях культурах (дюнах). Він найшов співробітників і учнів, які помагали йому в розшуках. Справоздання Рудинського і його співробітників розкидані по різних виданнях Української Академії Наук у Києві.¹⁾

Праці Рудинського та інших дослідників українського мезоліту звернули на себе увагу німецького вченого Цоца, який в американському періодичу "American Anthropologist, New Series, vol. 342 виступив з статтею про мікролітичну індустрію Європи широко узгляднивши і територію України. Його погляди згожуються з поглядами Рудинського. Він пише: "Ми повинні говорити не лише про два, тільки про три культурні центри європейського Капсієну або Тарденуазієну" і далі: "Ми у всякому разі воліємо говорити тут і скрізь про українсько-польський культурний центр, а не про один тільки східногермансько-польський".

¹⁾ | Коротке звідомлення за археологічні досліді.
Б.У.А.Н.Київ. 1925, 1926, 1927.
Антропологія. Б.У.А.Н. Київ. 1927. 1928. і далі.

Op.cit.ст.242. "Свідерська культура" Польщі відповідає часово західньому верхньому магдаленієну, або нижньому Азілієну і прийнята Рудинським за епіпалеолітичну культуру".¹⁾

І Рудинський і Цоц розглянули тільки один фацієс мезолітичних культур, а власне мікролітичну культуру з т.зв.геометричними формами кремінної індустрії, яка відповідно гадкам обох авторів прийшла на Україну з півдня, з Африки, хоч і двома різними дорогами, південною і північною. Рудинський задався ціллю вивчити мезоліт України і встиг виробити методи розшукування мікролітів і підготував собі учнів для того. Але він і його помішники встигли розшукати тільки мікроліти геометричних форм і уже не мали часу ні розшукати ні виробити методів для розшуку домашнього епіпалеоліту.²⁾

Багато утруднює справу студій те, що український кінцевий міоліт, який одначе ще лежить вмісті з кістками мамута |Гонці, Журавка|, виявляє нахил до мікролітизму, який одначе не залежав від якоїсь тенденції, але як раз від поганої якості кремінного матеріалу. Тому деякі автори стремлять без вистарчаючого обгрунтування зарахувати культуру Гонців і Журавки до раннього Азілієну і тим вносять велику плутанину в розрішення питання. Але тепер уже нові відкриття 1936 і 1938 року кидають трохи більше світла і дають надію на вирішення цієї справи дальшими систематичними розслідами. Їх власне у 1936 році були відкриті скальні рисунки |петрогліфи| в Мелітопольському районі біля Азовського моря, на т.зв."кам'яній могилі" біля села Терпінне на березі ріки Молочної. В 1938 р.Бадер розслідував сей горб з цілою експедицією московського університету. Там було відкрито декілька сот вицарапаних на поверхні скелі |пісковця| рисунків звірів, розположених в 43 окремих групах. Вони здебільшого представляли контурні образи замальовані червоною барвою. Одна частина їх вияв-

¹⁾ Zoltz, L.F. Culture Groups of the Tardenoisian in central Europe. American Anthropologist: New Series. 1932. vol. 34. S. 242. ff.

²⁾ Рудинський науково замовк уже в 1932 р., не дивлячись на розцвіт своїх літ і сил. Як українець яскраво провадивший праці на українській території з ціллю показати її особливості і ніде не підкресливши своєї привязаності до марксологічної науки, він був в 1932 р. арештований і засланий в Сибір на тяжкі праці, де й помер передчасно. Після того уряд почав присилати на Україну археологів з півночі, як Пассек, Бадер і т.п.

ляє реалістичний характер, представляючи биків, коней, хижаків і навіть одного мамута. Цю групу Бадер відносить до кінця верхнього палеоліту.¹ До цього ж комплексу він відносить ряд геометризованих образів відкритих в т.зв.гроті Мамута. Ці рисунки зв'язують попередню стадію групу з ще пізнішою, в якій дуже гойно виступають схематичні образи. Ці останні Бадер відносить до мезоліту і навіть почасти до неоліту. До найпізнішого комплексу належать численні рисунки теж лінійно-геометричного характеру, серед яких знаходиться значна кількість реалістичних образців коней, зроблених іншою технікою, ніж ті найстарші образи. Між ними трапляються і символічні образи сонця в формі круга з перехрестям. Ця група мабуть належить вже до бронзової доби.²

У підшви цього горба знайдена теж стадія пізнього мезоліту, в якій знаходилося багато мікролітів, разом з черепками глиняного посуду типа данських кйоккенмоддінгів і між ними костяні штабки з вставленими в них кремінними мікролітами. Таким чином тут вияснено значіння мікролітів. Мелітопольська знахідка дає основу передпокладати у нас можливість безперервного життя мезолітиків від палеоліту до неоліту, бо культура кйоккенмоддінгів належить уже до неоліту до Літорінової доби.

З другого боку вона дає привід, оскільки згадані черепки дійсно близькі до данського типу, підозрівати, що зв'язок з північчю, розпочатий ще мікролітичною свідерською культурою, утримувався протягом цілого мезоліту, аж до початкового неоліту і не обмежувався тільки на область північно-дніпрянського Полісся, а згодом протягнувся і далі на південний схід аж до берегів Чорного та Азовського моря.

Відкриття і пояснення проф.Бадера дуже цікаві і дуже важні. Коли його висновки правдиві, то людське життя на Україні не переривалося від палеоліту до неоліту і далі: А це теж означає, що окрім чужої мезолітичної культури з мікролітами, у нас мусіла бути ще й своя домашня мезолітична культура, якої ми ще покищо не знаємо, а проф.Бадер бачить прояв її на Мелітопольських петрогліфах. При цім тут відкриваються дуже цікаві перспективи, що до можливості розрішення важних проблем. Справді, коли тут було

¹ Вестник древней истории. Москва 1939.ст.250.

² Бовводський, М.: Важнейшие открытия советской археологии в 1938 году. Вестник древней истории. Москва 1939.ст.250.

безперервне життя від палеоліту до неоліту і далі, і коли ми в протоісторичні часи бачимо тут населення, яке говорить індоєвропейською сатемовою мовою, то ясно, що палеолітичні грабатьки цього населення мусіли бути праарійці, або праіндоєвропейці. Інакше кажучи, наше оріньяцьке населення Європи і часті Сибіру, яке належало до кроманьйонської раси було мовно праіндоєвропейське. Правда, це суперечить погляду проф. Копперса |Вільгельма| який містить колицку праіндоєвропейців у Середню Азію. Але Копперс зовсім не углядняє фактів, які могли відбуватися на Україні.

Теорія копперса містить колицку індогерманців в середньо-азійських степах, тому, що ніби тільки там індогермани могли познайомитися з конякою і набути всі особливості, витікаючі з приручення коняки і користуванні нею для верхової їзди, але вона лишалаби ся мало обоснованою, не дивлячись на незвичайно велику ерудичію і цікавий та корисний виклад її автором, бо по перше не всі індогермани були верхові кінські номади, а по другому - індогермани могли приручити коняку в українських степах. Його теорія примінима тільки для племен Саків, або Скитів, які могли бути потомками тих палеолітичних праіндогерманських племен, які жили в Середній Азії | Мальта ¹⁾ біля Іркутська, відкрита Герасимовим в 1928 і 1929 роках з жіночими статуєтками оріньяцького типу, |, і які могли почасти перемішатися з монгольськими племенами і перебрати у них деякі звичаї.

Взагалі кажучи верхівцями були тільки деякі сатемові племена, а кентумові племена здається були тільки їздцями на колесницях | Геттїти, кельти, Греки і т.п. |.

В західній частині України, то б то в Галичині, виступають теж обидва фацієси мезоліту, мікролітичний і макролітичний, але систематично з наших археологів цим питанням ніхто не займався. мікроліти трапляються здебільшого на півночі Галичини, а макроліти на Поділлю. Згадки про знахідки мезолітичних інструментів спорадично розкидані в різних працях проф. Полянського і Пастернака.

1|

J. Salmony. Illustr. Lond. News. 17. III. 1934. S. 416-417.

Н Е О Л І Т .

Р а н н і й н е о л і т .

Ранній неоліт відрізняється від мезоліту тим, що в неоліті уже зникає зовсім мікролітична індустрія і панує скрізь макролітична індустрія і з'являється нова техніка - власне техніка шліфування, а пізніше свёрління каменя. Сама форма інструментів зовсім інша, указує на зовсім інший спосіб життя, на користування новими матеріялами. Поява сокири вказує на більше використання дерева. Поява кераміки вказує теж на поширення хліборобства.

Р а н н ь о - н е о л і т и ч н а і н д у с т р і я У к р а ї н и .

Ранньо-неолітичну індустрію кампін'єнського типу відкрив знову ж таки М. Гудинський на Поділлі. І справді по своїй формі, оскільки дається судити по ілюстраціях Гуденського, ця індустрія досить подібна до французької кампін'єнської, а також до скандинавської відповідної. Інструменти є більших розмірів і зроблені з кремня. Характеристичні форми є долота і вістря, потім грубі шкрібачки і масивні алесуари. Що до техніки виробу, то тут виступає проста оббивка і зовсім нема ретуші. Кераміки теж не зустрічається з цими річками. Місця знахідки є між річками Смотрич і Ушиця, притоками р. Дністра, біля сіл Патринці, Студениця, Бакота і Ушиця, а теж в с. Любівці і с. Соколень. З попередніх знахідок можна згадати зроблені проф. В. Антоновичем¹ на Волині і панем К. Мельник на Харківщині на берегах р. Донця. Але ці не мають кампін'єнських типових інструментів, як і відкриті М. Гудинським в 1925 р. індустрії кремняні на р. Смячці притокові Десни в Чернігів. губ.²

Дещо писав про українські макроліти і про ранню неолітичну індустрію на Україні проф. Спицин³, але він вживав таку неясну

1) W. Antonovytch et Melnyk. Les travaux preparatoires du XII Congres archeologique a Charkov. 1902.

2) Праці Гудинського розкидані по томах т. зв. Короткого Звідомлення та Антропології.

3) Стаття Спицина міститься в Збірнику присвяченому пам'яті проф. Бягалія.

термінологію свою власну і невідповідну і не додавав ніяких ілюстрацій до своєї статті, що було би небезпечно робити з того поспішні висновки. Окрім того і Рудинський нігде не посилається на цю статтю і, як здається, це тому, що ставився з резервом до тверджень Спіцина.¹⁾

Таким чином питання раннього неоліту на Україні лишається ще не розробленим і збирання ранньо-неолітичних матеріалів знаходиться на Україні ще тільки в початковій стадії.

У всякому разі, те що Рудинський знайшов на Поділлі вказує на подібність до кампінських форм інструментів. Але здається уже дуже рано на Україну прийшла хвиля впливів з Закавказзя, яка принесла дуже рано знайомство з хліборобством і може навіть принесла безпосередньо і колонізацію передньо-азійської раси, особливо в області Кубані, яка тут зустрінулася з епіпалеолітичною праіндо-європейською расою. Взаємовідносини цих двох рас на території України і пояснюють особливий характер ранньо-неолітичної доби на Україні, значно відмінний від західно-європейського неоліту.

С е р е д н ь о - н е о л і т и ч н и й п е р і о д н а У к р а ї н і .

В неолітичній добі ми можемо відмітити засягнення на територію України слідуєчих великих культурних кругів:

- 1) Культурний круг С к а н д и н а в с ь к и й |або нордійський|, засягнення якого йшло періодично, хвилями пересування якихсь племен, починаючи з тих, що характеризуються помянутими вже вище кампінськими виробами старшого неоліту і кінчаючи тими, що ховали своїх покійників у камяних цістах і мали грубо-тилі сокирки і великі списи чи кінжали з кременя.
- 2) Другий культурний круг, який теж приходив з півночі, але пізніше засягав тільки північну окраїну України, це культурний круг г р е б і н ц е в о ї к е р а м і к и .

1) У Спіцина ми стрічаємо термін "мезоліт" не в європейському зміслі для ознаки доби, а тільки для ознаки камяних інструментів середніх розмірів між макролітами і мікролітами. Така термінологія, як уже згадував і Голомшток, дуже перешкоджає розумінню текстів.

- 3| Третій культурний круг з його мальованою керамікою і високою технікою виробів та з його металами це Передньоазійський культурний круг, що йшов з Мезопотамії та Закавказзя мабуть двома, або й трома шляхами: з Закавказзя через Кавказ ^{1|}, з Малої Азії через Балкани й Дунай ^{2|} і через закаспійські степи через Волгу на Дніпро ^{3|}.
- 4| І нарешті почувається ще засягнення культурного круга середземноморського з його егейськими характеристиками ^{4|}.
- 5| Решта, як здається, належить автохтонам, які на початку неоліту характеризуються дуже бідною культурою бродячих племен, а пізніше під впливом засягів помянутих культурних кругів, переймають придатні їм культурні елементи і пристосовуючи їх до свого життя і вподоби, лишають по собі характеристики дуже цікавих форм й смаку.

Неолітична волютова кераміка.

Дунайська неолітична культура характеризується т.зв. пасковою керамікою на Велику Україну не пройшла і в II неолітичній добі вона досягла тільки східної Галичини. Вона відома в Західній Галичині в печерах біля Кракова і похорон біля с.Гебултів і йшла далі вздовж північного берега Висли на північ. Але одна група відхилилася вздовж р.Сяну біля с.Рокитниці на південний схід і перейшла на горішній Дністер [с.Колодниця], посулулася вздовж його південного берега біля с.Буківна, Незвиська, і дійшла до села Торська на границі Буковини. Найстарша її фаза характеризується волютовою керамікою зустрічається в с.Буківні пов.Товмач і в с.Колодниці пов.Стрий.

-
- 1| Це доказывается багатою майкопською культурою в басейні р.Кубані з її срібними вазами і мальованою керамікою.
 - 2| Чим пояснюється сильна присутність круглоголового елемента антропологічного на Україні відповідно думці старих російських антропологів.
 - 3| Чим пояснюється присутність кісток верблюда між черепками мальованої кераміки в розкопках археолога Хвойка біля м.Трипілля і одночасна присутність іншого стилю малювання там же на горшках, подібного до мезопотамського рядкового стилю, по гадці Франкфорта.
 - 4| Круг паскової кераміки теж засягає Україну, але частково тільки, впливаючи на мальовану кераміку України.

Кераміка молодшого типу волжова знайдена в с.Незвиськах пов.Городенка і в с.Торськім пов.Заліщики. А в с.Фокитниці пов.Дрослав знайдено копилові клинки з лупаку дуже характеристичні для цієї культури в Дунайській області ¹¹.

Деякі автори до тої паскової волжової кераміки відносять мальовану і немальовану кераміку трипільську, орнаментовану спіралями і меандрами, мальованими і нарізаними |так напр. Ростовцев в багатьох своїх працях вказує на це|.

К р е м і н н і і н д у с т р і ї н е о л і т и ч н і .

М.Гудинський висловлює досить справедливу думку, що "розвій кремінної індустрії на Подільсько-Волинському плято проходить в цілому ті самі фази, що й кремінний неоліт Скандинавської півночі" ²¹. Ми би могли висловитися в той спосіб, що Волинсько-Подільське плято являється південно-східньою провінцією молодшої фази Скандинавського мегалітичного культурного круга, характеризованою кістовими похоронами, кулятими амфорами і груботилими кремінними сокирками. Завдяки присутности великих поверхових залягань креміння в Кременецькім повіті на Волині, там утворився локальний круг кремінної індустрії, як вторичний центр випромінювання кремінної індустрії, для якої польські вчені дали імя "надбужанської" з її великими кремінними списками, кінжалами, серпами і ножами. Між Дніпром і Дністром виступає циліндрична сокирка, яка часом переходить навіть в зовсім циліндричний клевець.

На донеччині, по словам Гудинського циліндрична сокирка виступає у варіантах різної форми, з перекровом "субовальної" форми з коротким і широким тілом, або з тілом довшим і вузчим. Перекрій буває ромбоїдальний, гостроовальний і лінзовий. Техніка їхньої обробки виявляється в "двохстороннім оббиванню поверхні і країв". До цієї індустрії Гудинський відносить "великі овальні

¹¹ І. П а с т е р н а к : Коротка археологія західно-українських земель. Львів. 1932.

Bolko Frh.v.R i c h t h o f e n : Zum Stand der Vorg.Forsch. Praehist.Zeitsch.XXV B.S.183.

Idem : Zur bandkeramischen Besiedlung im Bereich der unteren Oder und Weichsel. Blätter für deutsche Vorgeschichte. Heft.VII.1930.

²¹ Антропология Т.IV.ст.177.

шкрібачки", які не мають паралелів по інших українських районах. Зате тут не зустрічаються ні гостротилих ні груботилих сокирок. Лезо буває завжди опукле, перекрій лінзовий. "Гонецька неолітична індустрія не виявляє себе в шліфованому кремінні". Найтиповіші форми кремінних виробів Донеччини є великі наконечники списів з рівною, чи з косою базою, великі листуваті та ромбоїдальні клинки до ножів з краями ретушованими способом підгострювання, відомі з старіших степових могил і з нахідок. Вони належать до палеометалевої доби, яка на південному сході ^{Європи} вис-тупає раніше ніж на північному заході. Хронологічно вона совпадає з добою груботилих сокирок північного неоліту". |Рудинський, ст. 177. |.

Рудинський же установляє, що на Чернигівщині культура дюних стацій по Десні наближається до "балтійського кругу" неолітичних культур і відмінна від дюних культур Полтавщини і Донеччини. М і к р о л і т и ч н а індустрія знайдена біля с. Кудлаївки і Лушників теж відмінна від донецької і середньо-дніпрянської |Рудинський, ів. |.

Б о л и н с ь к и й н е о л і т .

Н е о л і т Н а д б у ж а н с ь к и й . Скринкові гроби.

Б сточищу верхнього західного Буга неолітична доба має дуже характеристичні старші сокирки виключно з креміння, які розкладаються в цілий типологічний ряд |серію|, так, що ніби утворюють окрему місцеву групу.

1| Це суть сокирки овального поперечного перекрою досить грубого, з вузьким опуклим лезом півкруглої форми. Тил у них широкий, грубий, приплющений. Зашліфоване буває тільки саме лезо, а вище него є обрита нешлифована поверхня. Такі сокирки знайдені в с. Мелехові біля Камінки Струмилової в Галичині. Сей тип, як вважає Козловський ¹¹, прийшов сюди зовні. Ся фаза по його гадці

11
К о з л о в с к і : Młodsza epoka kamienna w Polsce.
1924. str. 91. Leopól.

є синхронічна з II скандинавським неолітичним періодом.

Болко фон Ріхтгофен відносить III ступінь Бужанської культури | II. Stufe der Bugkultur | Козловського і Гастернака до окремої східної групи нордійського кола але неоднорідної | d. nordischen Kreises, aber nicht einheitlich | ¹⁾.

2) Середній період Надбужанський. Він характеризується скриньковими гробами і відповідає Скандинавському періоду III. [відповідно Козловському]. В цих скринькових гробах трапляються груботилі кремінні клинкові сокирки, які очевидно вироблялися з місцевого кремія. З сього району скринькові гроби. посунулися далі на Схід до Радомисельщини.

Б о л и н с ь к а ц і с т о в а к у л ь т у р а .

В 1929 р. в київському журналі Антропології т.П. вийшла стаття І. Левицького ²⁾, в якій він стисло, але з певною ясністю вимірами, висновками та ілюстраціями представив відкриття кам'яних скринь на Волині за останні пореволюційні часи, від Барановичів аж до Овруча. Вони відкриті в таких місцях: по р. Ікві - м. К р е м я - н е ц ь, по р. Гоїні - с. Л е п е с і в к а, Р а д з и м и н, О к л и н, Н о в о м а л и н, В е р х і в, С т а д н и к и, В а р к о в и ч і, Г о р о д о к, по р. Случу В о й ц е х і в - к а ³⁾, К о л о д я ж н е, с т. М и р о п і л ь, О с т р о ж о к, С у м ц і, К и к о в а і А н е т а. По р. Ірші - с. С к о л о - б і в, Д а в и д і в к а, В о л о д а р с ь к е | Г о р о ш к и |, к а м'я н и й Б р і д, по р. Тетереву - с. П с и щ е і с. В и с о - к е. Д а л і від сівї смуги на північ відмічено тільки 2 спорадичні знахідки домовин з трупоспаленням, в селах З б р а н к и і Д о в г и н и ч і по р. Норині.

Кам'яні скрині зроблено з багатьох плит і накрито теж плитами, деякі мали ніби присінок, себ-то додатковий відділ. Всі ці скрині служили для багатьох похоронів, як з тілопаленням, так і з

1) Bolko Frhr. von R i c h t h o f e n : Übersichten ...S.181. (Præhistorische Zeitschrift). P.Z.V.XXV.

2) І. Л е в и ц ь к и й : Памятки мегалітичної культури на Волині. | Антропология т.П. |. Antropologie. Annuaire du Laboratoire. T.II. 1928.S.192-222.

3) Б. Антонович: Розкопки в странѣ Деревлян. ст.49. Lippman. Zastanowienie sie nad mogilami. s.11-12.

тіловземленням. В деяких було поховано до 8 скелетів. В інших соямо по декілька урн з перепаленими кістками людськими. Кераміка така сама, яку ми знаємо з старших описів, себ-то т.зв. нордійського характеру. Куляті горшки з малими ушками на плечах, невисокою шийкою, часом з покришкою; маленьких вušок бува до чотирех. Оздоби тиснуті на плечах і по шії. Кремняний інвентар дає клинки груботилі, з тилом рівним по широті до ле́за або ву́зчим, стрілки трикутні з черешком, оздобі з кістки і просверлених зу́бів, і ще кремінні скалочки.

Антропометрія скелетів дала с у б д о л і х о ц е ф а л і з м і д о л і х о ц е ф а л і з м від 78,38 до 69,26, але теж і с у б б р а х і ц е ф а л і з м 82,38 у Войцехівці, який мабу́ть примішався сюди випадково з попередньої осілої тут людности, яка мабу́ть визнавала тілоспалення. Се справді показує, що людність скринькових гробів прийшла сюди мабу́ть з північного заходу. Треба додати, що скринькові гроби з тілопаленням були знайдені ще пр.Бел.Б.Антоновичем без могильних насипів у с. Вишевичах, Гадом п.по р.Тетереву, в яких були чудові клинки груботилі нордійського типу, з смугастого креміню, який належить до надбужанського сорту, і бурштинові диски. Він відмічає ще подібні тілопальні похорони в скриньках в с.Глинцї і в с.Збранкаx, Овруч.пов.відкритий К.Ставровським на р.Норіні і тут відмічено, що клинки поліровані з пестрого каменя [кат.кіев.Ун.Муз.Ч.3109], тоб-то з надбужанського кремівя.

Культура похоронних камяних скринь |цістф| йде далі на південь, як в сточищу Дністра, так і в сточищу Дніпра і досягає Запорожжа, як се показали розкопи Добровольського біля Кічкаса, і досягає устя Дністра, як показали розкопи біля Куяльницького лиману і с.Усатова, сл.Романівки і т.п. Напря́м посування сеї культури вздовж Дніпра ззначається груботилими добре шліфованими кремінними |або серпентиновими| сокирками, знайденими напр. в піскових дюнах Золотоношського повіту.¹⁾ На Поділлю ся культура знайдена біля села Великої Мукши при́бл.в 15 км.від Кам'янця недалеко залізниці. Там знайдена була ціста з вапнякових плит, в якій лежали 2 скелети і 7 дуже добре вишлифованих кре-

1)

М.Г у д и н с ь к и й : Археол.збірки Полтав.Геслав.Музею Полтава 1928.Т.6.П.рис.29,30,31.

мінних груботилих сокирок і 4 кулятих амфори, які здається мали трипільський орнамент на собі, але тут не були зроблені наукові розкопи і амфори були страчені, але поблизу гробів були знайдені трипільські точки.¹ Присутність крем'яних груботилих сокирок безперечно указує на прихід цих цістових похоронів з півночі з Волині. На Поділлі такі цістові похорони відкриті ще в таких селах: с.Кептинці² 7 км. від Камянця, с.Тартаки, м.Меринка, с.Токарівка^{2а} пов.Литин при р.Гові в 1886 р. В нижній течії Дністра ми помічаємо в скринькових гробах присутність мальованої кераміки пізньої, покритої сітчастим мальованим взором. Очевидно тут уже змішалися одні і другі різні племена до купи в якімсь симбіозі.

Біля с.Кічкаса на правім березі Дніпра нижче порогів ми теж бачимо симбіоз, але інших племен. Там Смоличов знайшов похорон в кісті кам'яній, яка сама стояла в кам'янім кругу. В середині в ній лежав скорчений скелет. По сусідству в другій кісті меншій лежав череп дитини і кусок червоної охри. Звичай обносити похорон кам'яним кругом був домашній у Звенигородщині і в сусідній частині Херсонщини |Іржев, Серезалівка| і звідтіль він розширився на всі боки. В Кічкасі ми маємо очевидно уже симбіоз цих двох культур і племен: волинських мегалітичних скриньок і звенигородських кам'яних кругів, але племена обох культур здається належали обидва до одної нурдійської раси. Косіна вважав, що рух ціст йшов з півночі на південь, козловський вважав рух в протилежнім напрямі, опираючись на те, що в цістах Поділля і Галичини скелети були скорчені, а на півночі в цістах скелети випростані.

Далі на сході ми маємо цістові гроби в басейні р.Донця. На правім березі р.Донця. Тут дуже розширені дюни піскові і дуже багато крем'я. Біля станиці Катеринівки 5 могил. В штирокутних цістах кам'яних скелети крчені дуже сильно на лівім боці

1| В.Г е р и н о в и ч : Нововідкриті трипільські стоянки на кам'янецьчині. Наук.Збір. за рік 1926.Іст.Сек.Укр.Ак.Н.Т.ХХІ. ст.3-6.

2| Б ъ л я ш е в с к і й : Археолог.Летопись Юж.России, 1901. ст.30.

а| Сіцинській: Арх.Карта Подольс.Губ.ст.124.Опись предметов старины Камянец.музея.к.П.1909.І.59.Нариси т.І.ст.42-47.

о| Козловська: Хроніка Археол.та мистец.т.І.ст.15. Збірн. дніпроп.Іст.Арх.Музея.т.І.ст.197-189.

головою на схід. Горшки при покійниках то з плоскими, то з півкулятими днами. Оздоби на горшках тиснені прямолінійні. ^{1|}

далі цісти існують на р. Кубані, але там уже в іншій формі. Також цістові похорони були відкриті в Криму біля м. С і м ф е р о п о л я на землі Черкеса. Тут в одній цісті було 2 скелети ніби в сидячій стані. Там же був знайдений горшечок і полірований кам'яний топирець |О.І.А.К. за 1895 р. ст. 8-9 рис. 28. | ^{2|}. А в другій цісті було знайдено купа кісток і в тім числі 173 черепи і різне намисто, горшки і пр. |ів. ст. 9-10|, обломки амфор і мисок червоні і чорні, з узорами і поливою, бронзові булавки, браслети несповні, наконечники стріл, перстень, кільця, одне з шклянкою привіскою в формі глечика, кругле зеркало, срібні сережки в формі кулка, 2 задізні кільця, сережка з тонкого золотого дроту з заходячими кінцями. Точність опису лежить на сумлінню Веселовського. Очевидно похорони різних діб.

П о х о р о н и в к а м'я н и х к р у г а х .

Звичай обгороджувати похорони кругом з камнів в формі кільця мало звертав на себе увагу дослідників, а тим часом він служить дуже важною ознакою, яка об'єднує дуже різноманітні похорони, як ми бачимо низче і мабуть свідчить, що всі ті різноманітні похорони належали одній расі. В 1899 і 1901 роках відкрив такий круг Н. Ф. Савитський в Поповій Могилі біля с. К о в а л і в к и , Херс. губ. Там в крузі 4 метр. діам. стояла ціста з великих кам'яних плит цементованих по углах, в якій лежав корчений охрований скелет. В 1905 р. гр. А. Бобринській найшов похорон в кругу з камнів біля с. В е р б і в к и недалеко міста Каменки. Кам'яні плити були високі 1,3 метра, не рахуючи того, що в землі лишилося. Ширина плит була від 0,6 м. до 1,7 м. Се уже можна назвати кромлехом. ^{3|}

Пані Е. Козловська зве кромлехами всі кам'яні круги навколо похоронів, хоч і низчі 0,5 мет. вис. Біля с. Л ю б и м о в к и

^{1|} Х а р л а м о в : Раскопки по р. Донцу. Труды Арх. Съезда. XII.

^{2|} Отчет імперат. археологической Комиссии за 1895 год. стр. 8-9. рис. 28.

^{3|} гр. А. Б о б р и н с к і й : Отчет о раскопках в Чигиринск. уездъ. 1905. Изв. И. Ар. Ко. за 1906 г. ч. 28. ст. 15.

Новомоск. пов. проти Кодацького порогу |К о д а к|, Яварницький |розкопав могилу, під якою лежав корчений охрований скелет на лівім боці в камянім кругу 4 метри в діам. з великих каменів. Черепки орнаментовані шнуром, плоскодонні, були і без орнаменту, чорні. І горщик орнаментований рослинним орнаментом.

В У с а т о в і недалеко Одеси Болтенко найшов дві могили, що містили в собі по двох концентричних камяних кругів з виходами на схід і захід. В похоронах під могилами в с. К о л о д и с т о м у |пов. Звенигородка| звертає увагу на себе та обставина, що при охрованих скелетах стояли урни мальованої кераміки з перепаленими людськими |кальцінованими| кістками. З другого боку, що скелети і власне ціла похоронна система була окружена кругом з камінів. Очевидно тут два похоронних звичаї зішлись до купи: звичай корчених скелетів в камяних огорожах і звичай тілопалення з мальованою керамікою. Все указує, що тут не випадково попали тілопальні урни до корчених скелетів, але що тут був сімбіоз двох звичаїв і мабуть сімбіоз двох народів. Новиною в тут камяна охорона навколо похорону з тілопальними урнами .

Також в 1904 році я і мій брат Данило Шербаківський вмісті відкрили два подібних кладовища з камяними огорожами в Херсон. губ. на границі з Іуманщиною на плято над рікою Синюхою.

Перший цвинтар біля с. Серезліївки мав 12 могил. Розкопано було 7. Ч.1.: вис. 0,6 м. В центрі могили великий камінь. На глибині 0,2 м. під горизонтом знайдено 3 концентричних овала з каменів. Діаметри були: 6,25 м., 10,70 м., 14,30 м. Центральний овал складався з невеликих плит поставлених ставма і трохи похилених до центру. Просторінь в середині сего овала була вимощена невеликими камнями. В центрі на глибині 0,65 м. під камнями знайдено 3 г о м і л к и людські. В різних місцях ями розкидані кістки вола і куски охри. В частині північній і полуднево-східній - черепашки |скойки|, одна з діркою в центрі. На глибині 1,3 м. під горизонтом. Скелет скорчений на правім боці. Права плечева кістка мала дірочку в лікті. На грудях кусок крем'я. Ззаду скелета в 30 см. від п'яти лежали голова і дві гомілки молодого вола з слідами барви червоної.

Найцікавішою для нас була могила Ч.4.

Тут овальна огорожа з камнів була одна і діаметри її були

7,8 x 8,5 м. і більший діаметр мав напрям східньо-західний. В південно східній частині на глибині 0,58 м. малий горщечок трипільського стилю. Нижче горщечка на глибині 0,83 м. нижче горизонта, скрещений скелет, головою на північний схід. І ще одна цікава для нас зараз могила.

Ч.7. Тут був теж овал з камнів 8,5 x 7,5 м. Довши^й діам. 8,5 м. На глибині 1,15 м. в центрі могили - скелет, головою на схід простягнений; довжина 1,3 м. дитячий. Біля пальців правої руки кусок охри і глиняна статуетка в оліїновій формі. Біля потилиці кусок смоли. Може місцевий бурштин. В землі в різних місцях знайдено скойки та зуби і позвонки вола.

В сій групі ми бачимо знову симбіоз корчених костяків з людьми мальованої кераміки, але тут тільки трапляються речі мальованої кераміки [горщик, і статуетка], але тілопалення нема. Мабуть тут населення мальованої кераміки було слабше і своїх звичаїв не могло внести. Але характеристична є присутність вола в похороні.

Біля с. І р ж е в а . Цвинтар був дуже великий: біля 1 км. довжиною, але могили були розорані поміщиком. Кам'яні круги-огорожі були знайдені в той спосіб, що великі плуги черкали о каміння і звертали увагу орачів. Тут були тисячі похоронів від неолітичної доби до римської і всі в кам'яних кругах. Тут ся традиція кам'яних кругів держалася незвичайно довго.

М.Макаренко знайшов подібні кам'яні круги навколо похоронів ще в 1907 р. біля с. В о р о н о г о , Катеринослав. губ.¹⁾ Цілий ряд поховань в кам'яних цістах неолітичної доби відмічено і далі на захід, напр. в Галичині, біля У в и с л и , Ч о р н о к і н е ц ь , К о р о б и н е ц ь і т.д.²⁾

Теж похорони обставлені кимінням відмічені в Т у с т і м і Н о в о с і л ь ц я х пов. Скалатського і Ш и л о в ц я х біля Гусятина. Сі останні тілопальні.²⁾

1) М а к а р е н к о : Розслідування в Екатеринославской губ. О.І.А.к. 1907. ст. 104-105.

2) О в з о в с к і : Z. W. B. XV. n. 1890. S. 19.

А тут не беруся перераховувати усі випадки. Але спорідненість почувається в сім уживанню кругів з каміння. Я мушу тут згадати, що в серпні 1905 року я, Біляшівський, Ляскоронський та інші археологи зробили екскурсію на пороги і над Ненаситецьким порогом, на правім боці Дніпра недалеко від церкви знайшли остатки двох кромлехів |кругів|, з яких один ціліший складався з 32 стоячих кам'яних плит висотою вище росту людського, а ширина окремих плит досягала метра, а діаметр кромлеха був більше 10 метрів. Плити були міцно вкопані в землю. Між деякими плитами можна було пролізти. Думаю, що се теж був остаток похорону, тільки земляний насип був розвезений.

Найдалше на півночі похорони корченців обставлених кам'яними кругами відомо над р. Сулою, на т.зв. Лисій горі біля г. Лубен, Полтав. губ. Але там камінів можна було привезти тільки за 25 км. з села Ісачки, в яких існує оден тільки вихід камня на цілу губерню. Се показує, що сей звичай вважався дуже важним, коли здалека везли камінь. При сих похоронах черепки були оздоблені тільки простими ямками.

В 1927 році були відкриті похорони інгумаційні в кам'яних огорожах круглих, на правім березі Дніпра біля с. Кічкаса, низче порогів. Скелети лежали в ямах, або часом і в кам'яних цістах штирокотних, навколо яких йшла огорожа кругла з камнів. ¹¹

В могилі ч.б. було знайдено два концентрічних круга. Один 7 метрів діам., другий 4,9 м. Тут скелет корчений без цісти.

По сусідству тут були знайдені теж землянки, в яких були знайдені в невеликому числі і м а л ь о в а н і ч е р е п к и серед великої кількості інших.

Треба замітити, що маса могил тут було знищено працями робітників, забравших землю для будов, зв'язаних з Дніпропетровською електричною станцією. І можна думати, що таких кам'яних кругів були тут сотні. Добровольський і Козловська звать сі круги к р о м л е х а м и .

Корчені скелети поховані в подібних кам'яних кругах, а також і цістах знаходив і гр. Бобринський в околицях м. Сміли, Черкас.

¹¹ М. Рудинський : Археол. розвідки на Дніпрельстані, ст. 45-60.

А. Добровольський : Звіт за археол. досліді на терит. Дніпрельстану, 1927. р. ст. 61-160.

П. Смолічев: Археол. розкопки на тер. Дніпрельстану в 1927 р. ст. 161-204. Збірник Дніпропетр. краєв. істор. археол. Музею т. I. 1929. р.

пов., Київ. губ., себ-то на північ і на схід від с. К о л о д и с - т о г о . З другого боку Городцов констатував обкладення в більш менш аналогічній формі скелетів камнями в Донецькій області.

Похорони в камяних кругах Мещанінов спостерігав на південних схилах гір Арагаца у Вірменії і на цвинтарі Кара-Агач недалеко Аскерана в Агдамському повіті Азербейджану. В околицях Гянджі та в передгір'ях Карабаха вони з'єднані були з могилами. Але ці круги квяні йдуть теж далі на південь на Таліш Перський на перське плато. Там Морган відмітив камяні круги навколо похоронів у слідуєчих пунктах:

- 1| Кгодя-дауд-неупрю . В цім похороні лежала рідкої форми сокирка бронзова і бронзове долото з трикутними бічними виступами.^{1|}
- 2| Намін. Тут дольмен в середині круга з камінів.
- 3| Соулі-Дере. дольмен в камянім кругу. Діам.-18,10 м.
- 4| Чіля-кгане. дольмен в кругу.
- 5| Таш-непру. Тут 3 дольмена в еліпсі з камнів.

У всіх сих пунктах похорони ці відносяться до бронзової доби.^{2|} Дуже можливо, що з сими камяними кругами на перське плато прийшли з України нові звичаї: ховати в цісті камяній і в камянім кругу, або сполучати обидва обряди в оден спільний: ставляти цісту в камяний круг. Правдоподібно в таким разі автограми сих похоронів були би або праарійці [праперси і прамеди], а дуже можливо, що денебудь з ними прийшли і мітанні.

Але камяні круги пішли з України і в західнім напрямі до Італії, де ми бачимо звичай ховати в камяних кругах в Ремеделло Сотто, і де в похоронах виступає і молотозпилька бронзова.^{3|}

Треба підкреслити, що кубанські князівські могили, які мали навколо себе камяні круги, могли бути посередниками переносу сего звичаю на Закавказзя і далі на південь.

1| D. M o r g a n : Delegation en Perse. t. VIII. Fig. 343 і 344.

2| ці дольменові похорони в камянім кругу дуже нагадують майкопський і царевський похорони в Кубанській області, де речі були енеолітичної доби т. є мідні, срібні та золоті.

3| дивись:

Мех Е b e r t : Realexekon - Ramedello.

Один з найцікавіших похоронів у камянім кругу був відкритий Гошкевичем¹¹ у так званій "Царевій могилі" недалеко Лерсона. Висота сеї могили була 12 метрів, а діаметри 98 м. і 106,5 м. В центральній частині могили, але трохи на південь від центра стояв круг з кварцитових плит, якого діаметр рівнявся 17,5 м. а висота плит - 1,5 м. Похорон на жаль був ограбований ще в старовинні часи. Тут цікаво ще те, що окрім малого камяного круга в 17,5 метр. діам. був там ще другий зовнішній з діаметром біля 80 м., який складався з кварцитових і вапнякових орил і представляв не круг, але півсферу камяну, яка глибиною в 0,5 м. вкривала цілу могилу, і представляла ніби ембріон купелових гробів, які ми знаємо з Мікен. Треба звернути увагу на те, що сеї звичай в степах зберігався і на далі і ми знаємо, що в т.зв. скитський період ми тут бачимо великі могили окружені прекрасною круговою стіною високою, зложеною з тесаних камяних плит, а в Криму біля Керчи навіть правдиві копулеві гроби.

Ці похорони в камяних кругах представляють дуже великий інтерес і ось чому. Професор Грозни, чеський вчений, ще в 1916 році розшифрував гіттійську мову і показав, що вона була індо-європейська і належала до мови кентумової, як і грецька і римська. Поява її в Малій Азії сталася десь після 2000 року перед Хр. Гіттити займали широку область навколо ріки Галіса і Термодонта. Сусідній народ Мітанні, говоривший подібною мовою, займав область на південь від Кавказу по ріці Евфрату. В мітанській мові зберігся трактат про вихову коней, показуючий, що при королівському дворі мітаннським вихова коней плекалася так високо, як в теперішній Європі. Ці коні очевидно грали голю при війську, але їзда не була верхова, тільки на бойових колесницях, як і у Гіттитів і пізніше у Троянців і Мікенців. Очевидно бої на кінських колесницях і самі коні перейшли до інших народів, до семітів |Гіксосів| і Египтян від Мітаннів. Грозни вважає, що Гіттити і Мітанні прийшли на південь з півночі з причорноморських степів, тоб-то з України. Шукаючи археологічних слідів такого можливого руху з України на Закавказзя я міг

11

I. F a b r i e d u s . ВІА. S. 126-134.

простежити тільки рух похоронів у кам'яних кругах. Присутність же в таких похоронах бойових кам'яних топірців зв'язує ці похорони з похоронами тюрінгськими, звідкіля власне і почався цей рух кельтумового індоевропейського народу. На сей рух перший звернув увагу Коссіна.

К а т а к о м б н і п о х о р о н и .

Катакомбні похорони найгустіше виступають в області р. Донця в степових просторах від Донця до берегів Азовського моря і потім на Кубані, взагалі навколо Азовського моря. Форма катакомб тут зовсім така, яка в добре відома на островах Егейського моря. Скелети корчені лежали в них здебільшого на л і в і м б о ц і головою на схід. При скелетах інвентар складався з тих предметів, що були взагалі при корчених охрочених скелетах: часто виступає полірована булава з мармору і з іншого каменя. Над катакомбами звичайно були насипані могили.

Найдавший виприск катакомбних похоронів на півночі знайдено в польській "Болоті", але визначити шлях, по якому йшов сей звичай у Польщу, ще не можливо, бо на Україні між Дніпром і Дністром катакомбні похорони ще не простежені. Се, очевидно, справа оудучини.

Кераміка катакомбних похоронів показує посудини з плоским дном. Стінки горшків багато оздоблені яковими оздобами, шнуровими відтисками і відтисками черепашок, які дають взори в формі кругів, гірляндів і т.п. На р.Донці катакомбна кераміка в окремих екземплярах виступає з випуклим дном. На цю кераміку, як здається західня мальована кераміка, взори якої катакомбна кераміка наподобляла, а також почасти мала вплив і т.зв. канельована кераміка, та кераміка люблянських і мондзейських болот. Ці впливи були не прямі і безпосередні, а мабуть через пізнішу мальовану кераміку, в якій вплив канельованої кераміки дуже сильно помітний.

В пізнішій періоді на катакомбній кераміці виступають меандрові і свастичні орнаменти [взори]. В степах молодша фаза катакомб переходить в бронзову добу. В Покровському повіті Саратовської губ. розкопи 1924 і 1925 років датують катакомбні похорони бронзовими наконечниками списів з насадами, тоб-то повною бронзовою добою.

Деякі клади з металевими предметами, здається, теж відносяться до катакомної культури. Такі клади відомі в селах А д ж а й с ь к Херсонської губ., с. П р и в а л ь н о в Ставропольської губ., К о л о н т а в о Харківської губ., С к а к у н, ст. В о р о н е ц ь і мабуть навіть Б о р о д и н о, з його кладом бойових топірців з півдорогоцінних камнів і з булавками срібними і з срібним мечем, як на це вже указав Тальгрєн в ІСА.т.ІІ: Хронологію цих похоронів установити дуже тяжко, бо катакомби в польській Злотій містили в собі нордійські куляти амфори; а катакомби на Кубані належать до доби пізнішої ніж похорони в станиці Царській, в якій була знайдена кулята амфора нордійського типу. В яким напрямку йшло розширення катакомб і де був їх вихідний пункт, поки що сказати тяжко; требається ще зробити багато розкопів з катакомбними похоронами.

К у л ь т у р а б о й о в и х т о п і р ц і в .

Найголовнішу характеристику сеї групи складають т.зв. б о й о в і т о п і р ц і кам'яні або мідні, а пізніше бронзові. Кам'яні топірці просверлені, з опущеним лезом і човникової ¹ форми. Потім йдуть кремінні наконечники списів, костяні, мідні, срібні й золоті шпильки, часом мідні вставки в дерево. Мідні ножі, мідні жолобчасті долота або плоскі, мідні штирогранні шила, кам'яні, гарно шліфовані булави з діориту і мармору, костяні, мідні і навіть бронзові кінжали, срібні перстені, мідні намистини, деякі з них походять від стародавніх фаліжних амулетів. ² шкляне намисто. Спіральні наушниці з плоскими розширеними кінцями. Золоті і срібні намистини. Костяні підвіски. Плоскі мідні наконечники списів. Намисто з вовчих, просвердлених зубів. Прономадське життя сих племен говорить глиняна моделька критого воза, знайдена в могилі біля станиці Ульської на Кубані.

Усі перелічені речі трапляються на цілїм широкім просторі

¹ Ф а б р і ц і у с : Гороженська орнаментована молотосокирка. Мітопис Херсонського Арх.Музея.т.VIII.ст.4-5.Фіг.1.

² Біля Новочеркавську. Отчет И.Ар.К.1891.г.ст.82.Фиг.61.

України. Кераміка теж трапляється в цих могилах ловців і пастирів, але порівнюючи в невеликім числі, при тім головним чином з шнуровою оздобою, або ямковою чи гребінцевою.

Пізні бойові кам'яні топірці на Україні набули такі фантастичні форми, що мусіли стратити своє бойове значіння і очевидно мали тільки символічне значіння, як булава ватажка або як королівський скипетр. Особливо фантастичні форми мають топірці т. зв. бородинського кладу. З другого боку зв'язок цих кам'яних топірців з шнуровою керамікою зайшов так далеко, що деякі топірці мали на собі вигравіровану оздобу, явно наподоблявшу шнурові відтиски в глині, т. є оздобу шнурової кераміки, що вимагало великого уміння і терпеливості. Таких топірців на Україні відомо два: оден з села **К а р а к у б и** біля г. Мелітополя, а другий з села **Г о р о ж е н е** Херсонської губ. на р. Інгулі. Оздоба наподобляють відтиски шнурів, якими могла би бути ця молотосокирка прив'язана до держална. Це показує, що сей нарід бачив у шнурових оздобах якийсь особливий символічний змісло

культура бойових топірців не тільки на Україні, але і в цілій східній Європі найдокладніше розібрав А. Европеус, до праці якого ми і відсилаємо читача. В цій статі автор розклав основні топірці на Україні в такі групи, відповідно їхній формі:

- 1| Молотосокирки з Гозем і Пятигорський тип.
- 2| Топірці з відтяткою та інші домашні форми.
- 3| Форми човникових топірців.
- 4| дуже розкішні топірці і споріднені форми.

Хронологічно ж вони розкладаються так:

- 1| Ранньо-кубанська доба, до якої належать т. зв. князівська могила кубанської області в станицях Царській, Костромській, Майкопській і Боздвиженській. Тут ще нема кам'яних бойових топірців |але є мідні|.
- 2| Середньо-кубанська доба, яка розпадається на 2 підгрупи:
 - а| Група "ямних похоронів" під могилами в степах, тоб-то в яких скелети лежать в простих ямах а зверху присипані могилами : В них уміщені прості яйцевидні горшки і молотшпильки костяні |або мідні|. |Я такі похорони з молотшпильками розглядаю як окрему групу|.

1| **Ф а б р і ц і у с** : Гороженська орнаментована молотосокирка. Літопис Херсонського Археологічного Музею. Том VIII. ст. 4-5. Фіг. 1.

б) Група з катакомбною керамікою, яка визначається багато оздобленою керамікою катакомбних похоронів Донецької області і північнокавказькою групою посудин на крестових ніжках, які орнаментально з цєю керамікою узято споріднені. Типи топірців різні: п'ятигорські топірці мають відтяжку, вузькі і високі топірці Аула Ульського, молотосокірки з гудзем, деривати з поглибленням та інші належать до мішаної групи човникових форм.

з) Пізньокубанська доба, до якої належать степові могили з деревяними камерами або скринькові гроби з їхньою власною керамікою і теж, як спеціальний прояв хвалинська культура на Болзі і андронева культура в Уральських степах. На Кавказі до сього періода належать багаті знахідки Кубанського гробового поля.

Тут ще треба пригадати, що теж бойові топірці з півдородоцінних каменів знайдені були в II.городі Трої, які також напевно служили символом королівської влади. В тім же городі знайдено і срібний посуд, який зв'язує культуру Трої з культурою кубанською і мезопотамською.

Окрім кам'яних бойових топірців, виступають гоїно теж мідні бойові топірці, які по своїй формі відрізняються від угорських мідних бойових топірців. Вони теж значно тяжчі від угорських, хоч форма їх була досить елегантна. Ці топірці йдуть від Болгарії аж над Урал. Можна думати, що люде цих топірців їздили кінями. Але чи верхом чи на возах тяжко сказати, бо нема даних для того. Але що вони могли їздити на критих возах, на се указує глиняна моделька такого воза, знайдена в одній могилі станиці Ульської на Кубані, яка правда уже відноситься до бронзової доби. Але ся моделька показує віз так гарно зроблений, що він міг служити постійним перевозним житлом і мусів бути виробом кінцевим, закінчуючим розвій рухомого житла, який мусів тягнутися багато століть, поки дійшов до такої досконалости.

1|

А. А у к а р а . Uber die Streitaxtkultur in Russland.
Eurasie Septentrionalis Antiqua. Band VIII. c. 1-161.

Шнурова кераміка старша.

За найранішу шнурову кераміку на Україні можна вважати типові саксонсько-тюрингенські амфори, які відкриті були у нас на двох місцях.

- 1| В селі С і в к и пов.Острого Волин.губ. Тут похорон був такий: скелет корчений на лівім боці, головою на захід. При нім шнурова амфора діам.-25 см. і такої самої висоти, випалена до червона. На самім череві два горизонтальні циліндричні уха по 5 см. довгі з горизонтальними ж дірками, щія невисока, покрита трикутними ямками, при ній кремінна груботила сокирка помірована |очевидно нордійського типу|.
- 2| друга амфора саксотюрингська знайдена в с. Г р и щ и н ц я х Іанівського пов.на Київщині, в могилі разом з кремінною сокирою.

Отже звертає на себе увагу та обставина, що при обох сих амфорах були не бойові топірці, як при пізнійшій шнуровій кераміці на Україні, тільки ж нордійські груботили кремінні сокирки, які характеристичні для волинських кам'яних ціст. Тому рівняти їх з фатяновськими молотосокирками і керамікою я би не відважився, як се робить А.Европеус ЕСА.VII.ст.124.

Форма сих амфор безумовно саксотюрингська. Такі амфори знайдені у великім числі в Чехії і в інших західних відносно України місцевостях, але на Україні їх поки що знайдено тільки дві, се показує, що течія йшла з заходу на схід і до раз слабшала. Ї в цім згоджуюся з поглядами Тальгрена і А.Европеуса. ЕСА.VIII.ст.152.

Такі форми амфори суть характеристичні для саксотюрингської шнурової кераміки і то тільки своєю формою. Шнурової оздобы на сівківській і грищенецькій амфорах не було.

Амфора з могили в Л о с я т и н і при корченім окрованім |лімонітом| скелеті є типова нордійська.

Інша шнурова кераміка в формі плоскодонного циліндра з трошки розширеними вінцями відкрита Оссовським між ялами Х о р о с т і в та У в і с л я пов.Гусятин на Поділлі^{1|},

1| Zbiór wiadomości. T.XIV.str.41-43.Tabl.I.Fig.7,8.

покрита горизонтальними навколо йдучими відтисками шнура і з малим вужком, повторюється на Великій Україні і я викопав один такий екземпляр в Переяславському повіті на лівім березі Дніпра¹. В Хоростові біля такого ж горшка лежала і бурштинова шайба з діркою посередині. В Переяславському повіті бурштину уже не було. Очевидно ся кераміка йшла з півночі і належала до пізньої фази. Знахідок сеї старшої шнурової кераміки так мало, що став ясно, що вона прийшла сюди з чужини.

Але став ясним, що шнурова оздоба принесена з північного заходу уподобалася, прицепилася на Україні і дала свою особливу галузь шнурової кераміки, особливо на яйцевидній посудині. Оздоба зроблені шнурком обмотаним навколо палічки і відтиснуті на ще м'якій глині, належать до пізньої фази розвою шнурового орнаменту, тому вони і виступають в Усатові разом з пізньою мальованою керамікою. Се є діаметрально протилежне гадці Розенберга, Борковського і Сулімірського, про що вже раніш було вияснено Больком фон Ріхтгофеном.²

Останньою фазою розвою шнурового орнаменту здається було застосування шнурової сітки до витиску орнаментів на кераміці, як се нам показують знахідки з нових розкопів пр. Віктора Петрова на Україні в с. Городську пов. Коростишів на лівім північній березі р. Тетерева, тоб-то вже на початку Полісся в 50 км. на схід від Житомира.³ В цім пункті зійшлися три культури до купи: нордійсько-волинська, шнурова і культура мальованої кераміки трипільської. Причім шнурово-керамічний нарід мабуть представляв з себе пануючу верству.

1 | М. Рудинський : Археол. збірки Полтавського Державного Музею. 1928 р. стор. 13. Табл. III. Фіг. 7.

2 | Bolko Frh. v. R i c h t h o f e n : Zum Stand d. Vor- und Frühgeschichtlichen Forschungen in den Westukrainischen Landen. Praehist. Zeitschrift. Band XXV. 1934. S. 183 ff.

3 | В. Петров : Поселення в Городську. Трипільська культура. Київ 1940 р. т. I. стор. 396. Фіг. 66., стор. 399. Фіг. 74. стор. 400. Фіг. 81, 83., стор. 413. Фіг. 155.

На лівім березі Дніпра в Полт.губ.Рудинський ¹ відмічає те такі знахідки шнурової кераміки. Кераміка з урочища Л и - с а Г о р а біля Лубень |там теж і похорони в камяних кру- гах|. Біля с. Городище, пов.Лохвиця. Заспіль вкритий відтис- ками шнура і другий горщик з шнуровим орнаментом тільки плос- кодонний. Горшки з моїх розкопів біля с.Круполь на р.Недра, пов.Переяслав і біля хутора Г р е ч а н и к и біля м.Пере- яслава. Тут мідний топірець |з діркою для ручки| лежав з ям- ковими черепками, а камянний шліфований з опущеним лезом ле- жав з горшком оздобленим шнуровими відтисками, потягнений світ- лосірою обмазкою з червоними потьокками на нім. Мої ж розко- пи біля с.Устимівки, пов.Кременчуг, дали горщечок оздоблений під вінцями меандрами і другий оздоблений там же сосонковим орнаментом, зробленим відтисками шнура, але при сіх горшках знайдені куски ржавого заліза, а скелет був знищений.

Гречаницький горщик з шнуровою оздобою і покритий світ- лосірою обмазкою з червоним потьоком по ній представляє особ- ливий інтерес. Він плоскодонний і його діаметр значно більший ніж висота, шия широка вертикальна, але невисока, на ній власне і знаходиться шнурова оздоба. Форма горшка зовсім не належить до культури шнурової кераміки. Обмазка поверхні нагадує тех- ніку мальованої кераміки, але обмазка тут ^{не} полірована як в мальованій кераміці, тільки матова. Червоний потьок показує, що мабуть в цім горшку могла бути червона барва, слідів якої одначе в середині горшка не було жадних. Здається, що сей гор- щок характеризує дуже пізню фазу шнурової кераміки на Україні.

Ш н у р о в а к е р а м і к а з т і л о п а л е н н я м

Між селами В е р е м с і С т р е т і в к а , пов.Київ
була в 1899 р.розкопана могила ², вис.1,78 м.,діам.28 м.,

¹ М. Рудинський : Арх.Збірн.Полт.Музею.1928.Таб.Ш.
1,2,5,7,9,12,23.

² Хв.В о в к : Матеріяли до укр.-руськ.етнології. Т.Г.1900.
Львів.

в якій на глибині 45 см. під верхом знайдена була кам'яна шліфована сокирка, нарівні горизонту, купа попелу і перепалених кісток, серед яких кружком стояло 7 горшків і між кожними двома горшками лежало по кам'яному виробу. Це були 2 груботилі клинкові сокирки з кременя, три топірці |молотосокирки сверлені| з довгим циліндричним обухом і короткими лезами і стрілка з кременя 4 см. довга. Горшки мали форму кубків з розширеним догори горлом, оздоблені шнуровими відтисками навколо, або горизонтальними п'ясками з груп шевронів, або з косих коротких карбиків ¹. В одному горшку такому були перепалені кістки, у другому кременя скалка.

Цікаво, що тут зішлись вкупі неолітичні груботилі клинки |очевидно волинські| і бойові молотосокирки шнурової кераміки, як і сама шнурова кераміка. Очевидно, що обряд тілопалення |перепалені кісточки| прийшов з клинковими сокирками а топірці і шнурова кераміка були вже чужі додатки, речі асимільовані волиняками, але вони були локальним київським добром того часу.

Подібний сокиромолот з довгим тилом відомо нам теж з села Попудні, пов. Умань, на Київщині ². При таких стиках і сам нарід шнурової кераміки і бойових топірців міг засвоїти почасти тілопальний звичай. Але Верем'я і с. Стретівка суть села, біля яких відкрито селища і тілопальні точки мальованої кераміки, вони лежать на 5 км. від с. Трипілля. Тут міг бути вплив трипільської культури а самі походи пізні.

Д р і б н і н е о л і т и ч н і к у л ь т у р н і г р у -
п и н а У к р а ї н і .

М о л о т о ш п и л ь к и .

До часу культури бойових топірців відноситься ціла група, досить значна, похоронів, в яких постійно знаходяться дуже

¹ | А . А у р а р а : Uber die Streitaxtkulturen in Russland. ESA. VIII. S. 130.

² | Op. cit. ib. ESA. VIII. S. 73. Abb. 77.

характеристичні оздоби так зв. молотошпильки. Се шпильки, які бувають зроблені як з кости, так і з міді, оздоблені вгорі двома виступами в формі молоточка. Дуже часто разом з ними знаходяться костяні оздоби, як і мідні, а головню намісто костяне в формі довгих спіральних костяних циліндрів, які очевидно являються костяною імітацією металевих дротяних спіралів циліндричних, які служили за намісто. При них також знаходилися бойові топірці, як камяні, так і мідяні і булави камяні.

В Яцковиці на Поділлі при такій молотошпильці був знайдений горшок, якого орнаментация наподобляє кошикарські плетені оздоби. Здебільшого в таких похоронах скелети суть корчені і охрвані. Але бувають і неохрвані костяки скорчені в могилах сеї доби, при яких буває шнурова кераміка, часто горшки з гострим дном. В охрових похоронах срібло досить часто трапляється, в формі сережок або перстенів.

Ці срібні перстені бувають не спаяні, тоб-то в формі спіралі, часом з розплесканими кінцями.

Молотошпильки трапляються в похоронах від західного краю Київської губ. |Яцковиця, Липовецьк. пов. | аж до Саратовщини і Кубані на сході і півдні. Вони відомі в таких місцевостях: Н о в о с і л ц і і Я ц к о в и ц і |Липов. повіт| К о б р и н о в о , Звенигородськ. пов., с. К л и м і в к а К о н с т а н т и н о г р а д . п о в . |Гудинський|, хут. Б л а г о д а т н е Катериносл. губ. |Еварницький|, с. О т р а д н о е , Харкків. губ. |Федоровський мог. Ч. 9. |, Б е з щ а с н а м о г . , Новодніпр. пов. Катериносл. губ. |Самоквасов М. Ф. Э. |, с. С і р о г о з и , Тавр. губ. |Браун|, м. С і м ф е р о п о л ь , на землі Генкеля, ст. Н о с т р о м с ь к а , П е т р о п а в л о в с ь к а , К о н с т а н т и н о в с ь к а біля Пятигорська, ст. Х а т а ж у к о в с ь к а і А н д р у к і в с ь к а , ще в 6 пунктах знайдено на Кубані в 1926 р. і одна в Саратовщині.

З сих молотошпильок три молотошпильки, ідна в с. Л е т н і ц ь к і м і дві в ст. А н д р у к і в с ь к і й були з міді зроблені, решта все костяні. В с. Р е м о н т н о м у Чорноярськ. пов. Астрахан. губ. і в могилі біля с. К ч і Кубан. області знайдено і костяні і мідні разом.

Здебільшого скелети при молотошпильках бувають корчені й охрвані. Скелети оскільки антропологічно проаналізовані переважно довгоголові і мабуть нордійські.

М а р і у п о л ь с ь к и й т и п п о х о р о н у .

Зовсім осторонь від інших груп похоронів стоїть відкопаний проф. М. Макаренком цвинтар бех могил, а в яким скелети були присипані червоною глиною охристом. Особливість сего похорону насамперед полягає в тім, що тут тільки в одній ямі 28 метрів довгій і 2 метри широкій лежало аж 124 скелети, в три верстви оден над другим, головами або на схід або на захід. Скелети, особливо жіночі та дитячі, були рясно прикрашені костяними бляшками або бляшками вирізаними з кабанячих иклів, які мабуть були нашиті на одержу. Також тут були знайдені черепашки між скелетами. Сі черепашки були з Озівського моря вилвлені. Було теж перламутрове намисто. Біля деяких кістяків були кремінні ножі, сокирки, кремінні груботили з полірованими лезами, кам'яні булави круглі з 4 півкульками по боках. Усі небіжчики були добре присипані червоною охристом глиною, так, що місце сих похоронів гостро вимальовувалося червоною смугою на жовтому тлі ґрунту. Сей цвинтар лежав на березі р. Кальміуса проти Маріуполя¹. Стільки скелетів у одній ямі, се ще трапилося в першій раз на нашій території. Оздоба з кабанячих иклів вживалися в Егейським культурним крузі, як се показує шолом на скульптурній головці, знайденій в Спата, яка датується XII-XI вік. пер. Ф. Хр.²

Марморова ж булава з кюльками на боках, відома нам і в мальованій кераміці і в Городишським кладі і в катакомбних похоронах. Сей похорон треба віднести до часів неоліту. Цікаво теж відмітити, що над ним не була насипана могила, в той час, коли над всіма іншими типами нетілопальних похоронів у нас завжди

1 | Археологія та Мистецтва. Т. III. ст. 81. 1931.

2 | B o s s e r t : Alt Kreta. S. 111. Abb. 235.

бувала насипана могила. Чи не являється і се ознакою якоїсь катастрофи? Повна відсутність металевих виробів промовляє за ранніше датування сего похорону. |Див.Макаренко в ЕСА.ІХ.ст. 125-153. | Макаренко знаходить аналогії в похороні біля с. К р и в о л у ч я Самарської губ. на річці Чагрі і ще далі на схід похорон біля с.К і т о й Іркутської губ. |Макаренко ів.ст.149-150| і в Х и н і в печері Ша-Куо-Туя у Фенгтін.

А на захід від Маріуполя подібно знайдено в похоронах пізньої доби Шамблянд |Швайцарія| і в Пуштаіствангаза |ів. стр.150. |. Але антропологічні ознаки маріупольських скелетів ні в одному разі не суть монголоїдні |ів.ст.151. |, як говорить Макаренко. Подібного рода як у Маріуполі, дві бляшки з шкльових вепра знайдено румунським вченим Вульпе в селищі мальованій кераміки в с.І з в о р і на р.Бистриці, що впадає в р.Серет. |ЕСА.ХІ.ст.140.Фіг.5. |.

В а л ь к о в а н і п о х о р о н и .

В Острожськiм повіті, Волин.губ. існує окрема група похоронів, яка характеризується тим, що поверх трупа накладалися вузькі глиняні вальки, які служили охороною трупа, ніби глиняний саркофаг. На жаль всі розкопи з сими вальками були зроблені дуже давно і публікації не дають докладних рисунків. Сі вальки мали приблизно до 10 см. в діам. і покривали ціле тіло. Одно дивно, що сі вальки покривали собою похорони дуже різноманітні по позиції кістяка і по змісту гробового інвентаря. Так напр. В.Рупнєвскі біля с. Надишина, Острожськ.пов. розкопав могилу, яка в насипу мала уголь, попід і крейду. Тіло було обложено глиняними циліндрами 10 см.діам. і 15 см. довжини з глини. При костяку стояв горшок - банька з двома циліндричними малими ушками симетрично розположеними на череві баньки, шийка не велика, пряма. Сей горшок нагадує шнурові амфори, тільки не такі круглі, як остатні |ЕСА.П.ст.41. Фіг.35. |.

Похорони з вальками знайдено ще в с.Сокиринцях, с.Перерослому, Коритному, Сівках, Радимині, Завадинцях і Кузьминчику, Острожськ.пов. В Сокиринцях під вальками лежав скелет головою на північ, лицем вправо, на правім боці, ноги зігнані. Права

рука обіймала череп дитячий.

В Перерослому при скелеті знайдено куски кремінних ножів ^{1|}. В Сокирницях Люба Радзімінські |ібід| під вальками найшов скелет, біля якого були глиняні черепки і в ногах дитячий череп ^{2|}.

Рупнівські біля с. Коритного під вальками, які мали в діам. біля 5 см. знайшов угли і попіл, перемішаний з землею і вапняковими камінцями і горщик з жовтої глини, в яким був попіл з к у с о ч к а м и л ю д с ь к и х к і с т о к і нічого більше тут не було знайдено. Той же автор разом з Радзімінським в другій могилі біля с. Коритного знайшов скелет головою на схід з підігнутими ногами і руками на грудях зложеніми. Череп його на подушці виліплений з тоїж глини, що і вальки, а в ногах стояв сірий горщик з слідами г н і д о ї п о л и в и ; наповнений спопілілою землею, змішаною з просом.

В Сівках було знайдено в мог. I. під вальками скелет головою на захід, на лівім боці, з ногами скррченими, а руки зложені над головою, в них крем'яний ніж оббитий 10 см. довжини. Ліля черепа горщечок з глиняним пружком під вінцем, самі вінця відогнуті навні, а пружок покарбований скісними карбиками, і біля таза типова нордійська амфора з двома малими циліндричними горизонтальними вудками на вичеревку, з невеликою циліндричною шийкою, оздобленою трикутниками печатками, випалена до червоної барви. Оздоби тиснуті під шийкою йдуть скількома паралельними рядами.

ще там же знайдено к р е м'я н у п о л і р о в а н у с о к и р к у , уломок.

В Р а д і м н і в мог. I. під вальками глиняними містився не скелет, а кам'яна скриня з вапнякових плит; в якій скелет лежав навзнак, головою на захід, з руками простигненими вздовж тіла; голова спочивала на подушці з двох каменів. Біля голови горнятко грубої глини з широким дном з дірочками під вінцями, сама форма нагадувала кубок, подібний до тих, що знаходяться при бідних похоронах скитської доби на Полтавщині і мівщині. ^{3|} В сім горщечку лежали кістки звірячі. Другий

1| Luba Radzimirski: Zbiór Wiadom. do Etn. Krajowej. t. II. s. 73-74.

2| Zbiór Wiadom. t. III. str. 62.

3| Zbiór Wiadom. t. III. Tab. IV.

горщечок з великим ухом і трикутними та горизонтальними | водо-
рівними | тисненими оздобами стояв біля лівої стопи. Сей гор-
щечок чорний, гарно вигладжений. Форма його і оздоби досить
типові для гальштатських українських горшків, які бувають
з рогатими вушками.

В с. З а в а д и н ц я х , Камянецького пов. під могилою
к. Пулавський знайшов ще кам'яний насип 2,20 x 1,70 x 0,95 м.
і під тим насипом скелет обложений вальками, глибина вальків
була 10 см., а ширина 15 см.

Скелет був скорчений. Напрямок східно-західний. При нім
куски крем'я. Під скелетом долівка виложена плитками кам'я-
ними, між якими 2 плитки такого кам'я, якого в околицях за-
вадинських нема. В селі К у з м и н ч и к у, Проскурівського
пов. недалеко м. Гусятина на ур. Могили знайдено похорон з валь-
ками, вище яких була верства плоских річних ріняків, виложена
в формі склепіння, над якими вище лежав камінь, розмірами
80 x 90 x 60 см. Під вальками черепок з гудзевими оздобами і
крем'яна сокирка, ушкоджена, і на глибині 1,5 метр. в ямі кістки
розкидані. ¹¹

Сі валькові похорони представляють той інтерес, що обкла-
дання вальками припадає на досить різноманітні інші звичаї, то
на скорчене поховання, то на простягнене на спині, то на скринь-
кові скелетові гроби, то на скринькові з тілопаленням. Тут
перед нами на досить широкій області від Острога аж до Гуся-
тина виступає мабуть людність, до якої приходили інші племе-
на з своїми звичаями, аде ся місцева людність на усі ці інші
звичаї похоронні накладала свою печатку в формі глиняних валь-
ків. Це показує на якість мирне співжиття з прийшлими елемен-
тами. Сюди навіть приходили групи з ясно означеною шнуровою
керамікою і корченими скелетами; ці групи вважаються за дуже
бойові, але ми тут бачимо, що вони ніби уживаються з місцевими
і навіть підлягають їхнім звичаям, зберігаючи і свої.

У всякім разі ми бачимо, що ці похорони містили шнурову
і нордійську кераміку і бурштинові диски і їх можна віднести

¹¹ Zbiór Wiadom. t. XII. str. 56-57.

до остаточного періоду неоліту і до початків бронзи, але були і значно пізніші з керамікою I.залізної доби.

На жаль сама техніка валькування не досить вивчена старими авторами [Любою Гадзімінським та іншими], а нові автори розкопів ніде не згадують про валькі. Чи вони не успіли підмітити вальків, чи вони не натрапили на вальковані похорони, се не відомо. Старі автори не уміли фотографувати і не уміли зробити добрих рисунків, щоб показати, як ці вальки лежали. Навіть через це просто зарожується сумнів, чи взагалі були там валькі. Але існуюче в літературі приходиться підкреслити, для того, щоб новітні дослідники звернули свою увагу і на це і простежили в новітніх розкопах, чи нема вальків у похоронах помянутих областей і висвітлити справу.

Похорони з кам'яними товкачами.

Самоквасов¹⁾ знайшов в околицях с.Г а м а р н і і с. Р о с с а в и в могилах Ч.VII і VIII і в Панській могилі біля корчених охрованих скелетів кам'яні шліховані товкачі. Подібні товкачі знаходилися і в Полтавській губ. На жаль ті зразки, які зберігаються тепер у Полтавському музею, не походять з регулярних розкопів. Один з них прекрасно полірований має 4 горошинкові оздоби під шийкою, походить з села Ш а х і в к и , Константиноградського повіту, від шукача кладів, а другий, діоритовий, теж дуже гарно шліхований, походить з с. В е р е м і і в к и²⁾, Золотоношського повіту. Очевидно, що ці товкачі не мали жадного технічного практичного значіння, а мабуть скоріше символічне значіння для влади, або якоесь ритуальне значіння. Здається, що подібні предмети можна бачити в руках божественних, або королівських фігур на кам'яних образах Мезопотамії. Такі товкачі зустрічаються на Україні разом з шнуровою керамікою.

Біля с. К о в а л і в к а , на Херсонщині в гробі "Попова могила" при корченім охрованим скелеті лежав кам'яний полі-

¹⁾ С а м о к в а с о в : Могили Гускої землі. ст.10-11.

²⁾ М. Р у д и н с ь к и й : Археологічні збірки Полтавського музею. 1928 р. Т.П.37.

рований товчак, довж. 26 см. і 2 сокирки з граніту в камяній цїсті, обнесеній камяним кругом¹¹.

Ми розглянули групу культур неолітичних, які або прийшли з півночі, або мали якісь впливи з півночі. Ми бачили, що з півночі приходили до нас два роди культур: одна хліборобська культура, мегалітичних традицій, яка особливо сильно розвинулася на Ђолині, а потім пізніше посунулася далі на південь особливо вздовж Дніпра, але тут на середнім Дніпрі вона мало була вистудійована і вимагає дальших студій і розкопів. Ся культура безперечно прийшла до нас з півночі, з області т.зв. нордійської культури, яка характеризується мегалітизмом. Інші розглянуті культури не носять осілого характеру і мабуть належали або пастирським народам, або ловецьким. Ці культури звязані з культурою тюрінгських бойових топірців і шнурової кераміки теж тюрінгської. Дуже широко розійшлися не тільки по всій Україні, але й покрили цілу Московщину, де виявлені були під назвою фат'янївської культури. Тепер ми розглянемо інші культури, які тісно звязані з півднем, з Кавказом і Закавказзям і які мають характер чисто хліборобський і осілий.

Одна з найважніших і найцікавіших культур у нас, це є т.зв. трипільська культура, яка характеризується мальованою керамікою.

Т р и п і л ь с ь к а к у л ь т у р а .

Ся неолітична культура у перше відкрита була Хвойком біля с. Трипільє, київського повіту, через що і одержала свою назву. По своїй істоті ся культура була осіла хліборобська. В її селищах знаходяться кістки домашніх звірів: собак, овець, кіз, волів, коней і свиней. В остатках жител перепалені зерна плениці та іншої пашні. В останках будов для житла і культурів вражає масове вживання випаленої глини і маса кераміки, яка не зустрічається в такій масі ні в якій іншій передісторичній культурі. Кераміка оздобляється як ритими так і мальованими, так і наліпленими опуклими орнамен- тами. Бипал більшости черепків такий добрий, що ними можна було як молотком забивати великі цвяхи в дерево і черепки не кришилися. Але були й такі черепки, що належали до зовсім не

¹¹ Н.Ф.Савицький : Записки Рус.Арх.Общ.Т.ХІІ,ст.282.

випалених, хоч і гарно оздоблених посудин парадних; очевидно ці посудини зроблені були для похоронного рітусу, для параді. Трипільці жили як в гарно вироблених землянках з печами і коминами для диму, так і в наземних хатках, вельми подібних до нинішніх сільських українських хат бідного гатунку, як се показують глиняні модельки хат, знайдені в с. Сушківка і Попудня, пов. Іумань, при розкопах трипільських точків. Ся культура процвітала декілька сот літ і до сего часу знайдено вже більш сотні великих селищ, часто дуже густо заселених. В істнованню сеї культури можна відмітити 4 періоди. Два старші періоди, означені як А і Б, цілком відповідають періодам А і Б, установленим Губертом Шмідтом для Кукутенів в Румунії, тільки може з деякими гістерезисом |запізненням|. Здається, що трипільська культура була дериватом культури мальованої кераміки західньої дунайсько-семигородської.

У всіх фазах свого розвитку мальована кераміка виступає на точках в селищах в значно меншій кількості, ніж немальована, а орнаментована взагалі менше, ніж неорнаментована, бо ясно, що кераміка вживана для варєва постійно закопчувалася і мастилася і не було змислу її орнаментувати. Гита орнаментика завжди заповнялася білою інкрустацією, яка яскраво виступала на жовтім або червонім тлі випаленої посудини. Більшість посудин мальованих, або інкрустованих, були поліровані або обмазані тонкою верствою барвної глини, яка полірувалася. І. Козловська твердить, що в культурі А мальована кераміка не перебільшує 10% всієї кераміки сеї фази, а в культурі Б кількість мальованої побільшується для окремих селищ від 35% до 85%.

Кераміка культури |фази| А характеризується тим, що тут виступають малі і великі горшки грушкової форми б е з в і н ц я , і з отвором порівнянно досить узьким, покришки в формі т. зв. шведських шоломів, потім підставки, циліндричної форми, звужені по середині і сполучені глиняним паском ріжноманітної форми. Миски прості і миски на ніжці, і то високі. Такі миски особливо часто виступають в Семигороді |а теж в Мезопотамії, в городі Кісегі|. Теж глиняні статуєтки жіночі |богині| дуже рудіментарної схематичної форми, досчаті в формі хреста з жіночими ознаками сексу.

Орнаментика представляє ріжного рода спіралі, які покри-

вають цілу поверхню посудини.

К е р а м і к а ф а з и Б зберігає старі форми фази А, але розвиває їх і поліпшує та приймає нові форми, деякі під чужим впливом.. Деякі форми дегенеруються. З'являються посудини на 4-ох ніжках, іноді штифокутної форми. Появляються великі грушковидні посудини теж з малими отворами, тільки ці отвори мають вертикальні стоячі вінця, або невисокі шийки, навколо яких на плечах посудини помітно ніби мілкий ж о л о б о к . Сдається, що ці шийки або вінця, мусіли мати для себе спеціальні покриття. Появляються горшки з широким отвором і високими розширеними догори вінцями. Статуетки стають більше реалістичними і появляються навіть сидячі. Орнаментака тепер скупчується тільки на верхній частині посуду, на плечах і ший, нижня лишається зовсім без орнаменту. Спіралі дегенеруються і розпадаються, переходять в круги, тангенти і пр. Появляються мальовані фігурки звірків і людей, правда дуже схематичні.

Чикаленко приймає, що звірки на черепках в Петренях в Бесарабії з'явилися як результати розпаду спіралевої орнаментики. Аналізу еволюції спіралевої орнаментики присвячені праці Дра Л. Чикаленка і Дра О. Кандиби. А праця Кандиби під назвою

Schipenitz. Kunst und Geräte eines neolithischen Dorfes. являється послідною синтетичною працею над трипільською культурою в німецькій мові, до якої я і звертаю увагу читача.

На всіх місцях, де знайдено матеріали трипільської культури, знаходимо інструменти і зброю - сокирки, молотки, ножі - з каменя або з кременя, а також з кости. Техніка виробу цих інструментів все ще дуже примітивна і невикінчена. Обробка костей також примітивна. Хвойка знайшов в культурі А плоский топирець з міді. Взагалі мідні речі в невеликім числі трапляються тільки в старшій культурі А і зникають в культурі Б, через що сам Хвойка вважав культуру А молодшою як Г. Але в дійсности стратиграфічні данні відкриті Губертом Гмідтом в Кукутенях ¹⁾ указують, що культура А значно старша від культури Б. ²⁾ Очевидно культура А була принесена разом з мід-

1) Schmidt H.: Ausgrabungen von Cucuteni und Szate Monteoru. Arch. Anz. 1923/4. S. 349. ff.

2) Тепер цілком установлено, що культура А і Б в Кукутенях цілком відповідають трипільським культурам А і Б.

ними виробами, але принесена мідь поступово була зжита і пізніше люди мусіли перейти на чисто неолітичну техніку кремня, каменя й кости, але не могли вже так оволодіти сею технікою, як справжні традиційні неолітисти. Очевидно разом з міддю і керамічною технікою високої якості ці люди принесли теж уміння будувати хати з глини і взагалі любов до праці з глиною і землею.

М а л ь о в а н а к е р а м і к а п о д і л ь с ь к а .

На Поділлі в м. О з а р и н ц я х була відкрита Данилом Щербаківським і потім пробно було розкопане Михайлом Гудинським цікаве селище мальованої кераміки. Озаринці, пов. Могилів на урочищу "Попів город". Тут звертають на себе увагу наступні особливості, відсутні в Трипіллі.

1| Присутність кам'яних інструментів з "лупаку", між якими трапляються деякі, що нагадують копилові клини для чобіт, тільки без просверлених дірок. Уживання лупаку і ця форма наближає ці інструменти до інструментів характеристичних в т.зв. пасковій кераміці центрально-європейській і дунайській.

2| Присутність жолобкової | канельованої | орнаменталії, яка зближає кераміку Озаринець з т.зв. канельованою керамікою на захід від Карпатів. Ми знаємо, що деякі посудини | з перегородкою | канельованої кераміки пройшли далі на схід навіть на Гуманщину в с. Т о м а ш і в к у . Але інших зразків канельовання там не видно так ясно, як в с. Озаринцях.^{1|} Тут і головка статуетки оздоблена канелюрами на місці волося, на що вже звернув увагу Гудинський^{2|}.

Тут знайдено декілька статуеток звірів і багато фрагментів покритих ритим | тисненим | орнаментом і ямками. Форма орнаментів здебільшого спіралева.

Се селище належить мабуть до пізньої частини періоду А і є етапом в поході впливів канельованої західної кераміки до

1| найблизчі аналогії ми бачимо в т.зв. лендіельській кераміці і в кераміці в с. Шводре на р. Бистриці, притоковій Сіфета в Молдавії. /Radu V u l p e : Civilisation précucutenienne recemment decouverte a Izvodre en Moldavie. ESA. XI. 1937. p. 134-46.

2| A n t h r o p o l o g i e : Annuaire... de T. Vovk. Kiev. Ak. Wis. T. III. 1929.

с. Томашівки.

П і з н ѝ ф а з а С .

Пізню фазу мальованої кераміки Хвойна означив буквою С. Сюди він відніс зразки тої посуду, яка була помальована монохромно, в оден який небудь тон червоної або жовтої барви, але без узорів. Але смерть перебила йому працю і не дозволила зробити остаточних висновків. Але мені здається, що монохромно помальовані черепки не будуть третьою фазою трипільської культури, тільки четвертою фазою, яку треба означити буквою Д. Третьою ж фазою буде та кераміка, яка знайдена в с. Усатові і в с. Городську та в інших селах. Усатово се на крайнім півдні біля Одеси |власне біля Куяльницького Лиману|, а Г о р о д с к на півночі, біля Житомира, на р. Тетереві. Позаяк Г о р о д с к є докладно і науково розкопаний і там знайдено дуже ясний і красномовний матеріял, то найліпше його й покласти в основу пояснень. Насамперед треба підкреслити, що там зішлося аж три культури: культура волинська пізньої фази, культура шнурової кераміки теж дуже пізньої фази і третя культура мальованої кераміки. Перша культура докладається 1|кремінними греботилими сокичками і 2|відповідною керамікою.

3| мальована кераміка представлена горшком з покрешкою і двома малими ушками, та з намальованою на нім сіткою. Сей горшок дуже подібний до знайденого в Шабалаті.

4| Шнурова кераміка представлена горшком, оздобленим відтиском, ще на м'якій глині перед випалом, сітки зробленої з шнурочків. Се показує нам пізній розвій шнурової кераміки з одного боку і вплив її на мальовану кераміку з другого боку, бо очевидно мальована кераміка наподобляда цю шнурово-керамічну сітку, малюючи сітку на горшку.

5| Нарешті там знайдені й кам'яні сокиро-молоти з діркою для ручки одна з широким округлим тилом, друга з гостроватим. 11

11

Е. Кричевський: Поселення в Городську. Трип. Культ. 1940. т. I. УАН. Фіг. 93. ст. 451; Фіг. на ст. 431.
В. Петров: Поселення в Городську. Тр. Культ. іб. ст. 339-382.

Вони не належали до типу бойових сокирок шнурово-керамічних. Були і пращі камяні ¹, костяні знаряди, багато уламків малюнків і різнородні вироби з кременя. Ніжка від посудини характеризує дуже пізній тип кераміки. До сего пізнього періоду мальованої кераміки відносяться селища на Київщині біля сел Басилькова і колодистого, пов.Звенигородка. На Херсонщині біля с.Серебрянівка пов.Александрійського, Паркани ², Слобідка Гоманівка, Тираспіль, в Бессарабії, Шаболат, в Катеринославщині біля с.Кічкаси в с. Михайлівка, і нарешті в Галичині Кошиловці. Тут в Кошиловцях форми окремих горшків показують чужі для мальованої кераміки впливи, кераміки нордійської пізньої, плеської і тюрінгської шнурової. [куляті амфори, миски з високими розширеними догори вінцями і т.п.]. Др.Кандиба ³ указує, що серед деяких селищ мальованої кераміки в Галичині трапляються камяні сокирки надбожанської форми [овальні або круглі в поперечній перекрою і майже циліндричні з опуклим лезом], напр.сокирка знайдена біля с.Товсте, нов.Скала. Здається, що до усатівської фази треба віднести і мальовані черепки знайдені А.Добровольським ⁴ на острові Хортиці на Дніпрі нижче порогів.

Мальована кераміка Лукашівська Фаза Д.

Се здається є найпізніша фаза мальованої кераміки на Україні. Ся мальована кераміка була відкрита автором в с.Лукашак, пов.Переяслав, на лівім боці Дніпра. Тут були відкриті дуже зруйновані випалені точки і одна мабуть долівка хати. Позиція точків була відмінна проти звичайної. Замість того, щоб як звичайно бути на горбі як відкриті Хвойком, тут точки ле-

1) Бєричевський : ібід.стор.447.Фіг.68,69.

2) Теллґрен : E.S.A.II.1926.

3) О.Кендуба : Kamenné nástroje neol.malov.keramika v Haliči. Obzor Præhist.IX.

4) А.Добровольський : Світ за археологічні досліді на території Дніпрельстану з р.1927.ст.61-160.
А.Добровольський : Етюди з надпоріжського неоліту. Антропология т.III.стор.161-169.

жали вниз, деякі майже біля самої води, недалеко обрєга річки. Долівка хати мала тільки одну верству утрамбованої глини і на ній не знайдено ні слідів печи і ніяких предметів, в перекопанім навколо рові показалася вода. Усіх точків було 9. Вони були розположені приблизно по елівсу діаметром 180 x 120 м. З сих випалених точків зберігся найліпше той, що складався з трьох шарів випаленої гарно вирівняної глини, розміром 1,4 x 1,5 метра. Навколо плугами приорані були обломані і розтягнені по полю краї сего точка. Глубина землі над сим черінем була 65 см.

Глубина верхньої шіхти глини лежала на підготованім вирівнянім, утрамбованім і потім випаленім точку, покритім попільом, збитім у біловату масу, що мала глубину до 2 см. Сей попіль був з дерева або з соломи, в нім не було помічено ні одної кісточки. Спідня глиняна верства, що лежала на сім попїлі, була зісподу дуже нерівна, але зверху досить добре вирівняна і доорє випалена так, що місцями мала зовсім червоний кольор, але випал був нерівний. Місцями видно було, що поверхня сеї верстви була вичовгана ногами і стала нерівною. Тоді пізніше на неї очевидно для вирівняння, була накладена друга верства зверху. ця середня верства була слабше випалена, ніж нижня. Але і ця зверху була вичовгана і на нє положена була третя верства, ще слабше випалена, але дуже рівна зверху. Природно, що всі три верстви були потріскані і розпадалися на нерівні, неправильної форми, кавалки. Але сей точок не був плоский на всім поверхні своїй, бо одна половина його представляла жолоб 1 метр шириною і 0,13 метра глибиною, так, що перекрії сего жолоба представляв правильний сегмент круга і йшов уздовж всего збереженого точка. Сей жолоб весь був заповнений, перепаленими на дуже дрібні кусочки кістками людськими, добре визначеними, бо зберігся кусок черепної кістки людської. Ся купа перепалу підіймалася сантиметрів на 30 вище рівня точка і була зверху прикрита верствою глини теж випаленої, але дуже потрісканаа і розпавшоїся на куски неправильної форми. В середині сих перепалених кісток стояли два горщечка. Один невеличкий широкогорлий з пасовою ручкою, в яким лежав кусок ребра мабуть баранячого, зовсім не палений, очевидно пожертва; другий горщечок був з двома шийками, висотою з шийками - 11,2 см. діам. 13,0 см.

Діам. дна - 6,0 см. глибина стінок 0,5 см. Сей горщечок був зовсім подібний до двогорлого горщечка знайденого в Тель-Костієво в Болгарії. Таким чином точки Лукашівські мусли бути одночасні з Тель-Костієво. Той - був пізній. В точках лукашівських ніде не було знайдено черепків, які були би оздоблені мальованими узорами, а тільки на всіх було монохромне побарвлення жовтою, червоною і яскраво червоною барвою. Деякі черепки мали глиняну червону поліровану обмазку, яка лущилася. Деякі черепки були так добре випалені, що їх я уживав замість молотка, щоб забивати явяхи |і то великі| в скрині деревляні, в яких потім були укладені ці черепки. Але були дуже гарної форми черепки, які підходили для того, щоб зліпити їх у більші цілоти, але вони були зовсім не випалені, а тільки висушені і обмазані гарною червоною, блискучою глиняною обмазкою і тому їх не можна було зліпити, бо по зліпленню вони відпадали від висохлого клею. Ясно, що ці черепки з гарною формою вінець, були керамікою ритуальною, а не вжитковою. Ця монохромність і неорнаментованість указує теж на пізню добу. Були теж черепки оздоблені півгорошковим опуклим орнаментом, явно наподоблявшим таку саму оздобу металевих |золотих або мідних| посудин |або й бронзових|. Я вважаю сю фазу за IV і останню фазу трипільської культури і означаю її як Д.

Перша фаза є фаза А Хвойка і Губерт Шмідта. II фаза - є їхня фаза Б. III фаза є фаза Усатова - Городська, яка належить вже до бронзової доби, бо кераміку оздоблену мальованими сітками відкрив Касон у Тель Кіліндірі ²¹ у верстві II разом з бронзовим серпом і бронзовою дволезю сокиркою. І нарешті IV фаза, фаза Костієво - Лукашки - Сарате - Монтеору, де кераміка була без орнаментів і безперечно йшла ще далі в бронзову добу.

11 Seure et Degrand : Exploration de quelques Telles de la Thrace. Bulletin de Correspondence hellenique. 1906. p.359-432. Fig.68.

21 Stanley Casson : Excavations in Macedonia. The Antiquaries Journal. Vol.VI.p.59-72.Pl.XVII.1.,2,Pl.XVI.2.Pl.XIV.1,2.

Значіння трипільських точків.

Усі нові автори книги Трипільська культура т.І.Київ 1940 рік, одноголосно стараються довести, що всі точки трипільські були долівками хат і не мали ніякого зв'язку з ритуалом. Тільки пані О.кульська і Н.Дубіцька, які зробили експеримент випалення долівки в дійсній хаті, де розводили огонь протягом 5 годин, прийшли до такого висновку: "Поки що не дано задовільного пояснення способу одержання обпаленої глини, яку знаходять у трипільських будівлях. Причину обпалення глини деякі автори пояснюють або відправленням у б'удинках культових обрядів [спалення метрвих], або пожежами хат. Можна припустити, що різні культові обряди відбувалися в закритих приміщеннях, але спалення мертвих все ж провадили ймовірно на спеціально призначеному для цього відкритому місці з допомогою костра. В середині будинку при наявності даху не можна розвести великого вогню, поперше через недостатню тягу повітря, і подруге, дах при великому вогні сам міг би згоріти. До того ж тільки невелика частина долівки, призначеної для спалювання, під дією костра могла легше частково обпалитися. Повторні спалювання могли підсилити обпалення, але всеж цілу велику будівлю таким способом обпалити не можна було...."

"Також важко собі уявити, щоб завжди і скрізь у трипільських поселеннях і тільки в них причиною обпалення були пожежи. При пожежах згорає дах, а стіни, підлоги й основа печей, у крайньому разі, можуть обпалитися тільки з боку, близько до вогню." ^{1|}

Далі авторки кажуть: "В трипільських поселеннях обпалення нижньої верстви підлоги можна було здійснити кострами [ст. 327, ів.]. що ж до верхньої верстви підлоги, то в деяких випадках складалася вона з глиняних вальків, випалених окремо і потім уложеніх на спідній верстві". Авторки висловились обережно: "в деяких випадках" і з ними можна у всему згодитись. Але спалювання покійників можна було не в хатах, про що ні Хвойка, ні хто інший не думав зовсім, а власне на сих точках, обнесених тільки невисокою огорожою, обмащеною глиною,

^{1|} О.А.Кульська і Н.Д.Дубіцька: Будівельні матеріяли трипільської культури. Трипільська культура 1940. Київ. т.І. стор.325.

скажемо у пів метра висоти, щоб не губився перепал костяний, до якого трипільці ставлялися з п'єтетом. Потім могли існувати точки, служивші коломбаріями горизонтальними замість гредького клясичного вертикального. Тут в спеціально заготовлених ямках, могли ставлятися урни з перепаленими кістками і в горшечках пожертви, як се було в Лукасах. Хвойка знайшов і спеціальні жертвовники на деяких точках. Зрозуміло, що деякі точки, особливо невипалені, були долівками хат. Але коли се долівки хат, то мусіли бути там і діри від стовпів. А їх то ніхто не міг найти. Я в Лукасах дуже уважно шукав їх, зачистивши біля кожного точка велику площу землі, але дірок від стовпів не найшов. Не бачили їх ні пані Пасек, ні Кричевський, ні Петров, ні інші; не видно їх і на приложених фотографіях. А от коли Васіч найшов долівку хати у Вінчі¹¹, то на фотографії чудово видні на точку і діри від стовпів і останки печей і сліди стін і перегородок, чого у помянутих автоїв не видно і сліду.

Інші автори заперечували Хвойкові, щоб перепалені кістки були людські. Але і се справи не міняє, бо коли би кістки перепалені були звірячі, то се був би рітус жертвоприношення, а не печення для їди і значить зновуж сі точки мусіли би бути ритуальні. Але в Лукасах під спалені кістки було помтавлено 2 горшечки, і в однім кістка ребра овечки не перепалена, а тільки печена, очевидно як жертва душам тих перепалених кісток, якими були сі горшечки покриті.

Хвойка підкреслює, що в селі Чернікові у Київщині, скелет лежав під верствою випаленої глини серед 4-ох похоронів тілопальних, перепалені кістки яких лежали в урнах і при ньому стояли 3 горшки зовсім подібні до горшків, що містили тілопальний попіл. У Беремю знайшов він знов багато перепалених кісток. У крутобродинцях Хвойка найшов на точку розчавлену урну і навколо неї людські перепалені кістки. Там же на другім точку знайдено те саме. На 40 метрів далі, на точку, знайдено 30 урн розчавлених, але перемішаних з людськими, перепаленими кістками. Там же на полі селянина Баняка знайдено точки з перепал-

11

M. V a s s i t s : A great discovery of prehistoric culture.
The Illustr. London News. 18.X.1930. p.665.

леними людськими кістками. Те саме на полі Мазура і трохи далі точок теж з перепаленими кістками. Натураліст Бордаков там же знайшов на іншій точці на своїм полі перепалені людські кістки і між ними досить великий кусок недопаленого людського черепа. У с.Веремю знайшов Хвойка 3 тілопальних похорони і оден скорчений і те саме на точці Ч.3а і на точці Ч.4. Їкимович в околицях Гофнунгсталя, в долині р.Куяльника біля Одеси в 1905 році знайшов точок червоного кольору, твердий від огня. Деякі відкриті Хвойком точки склалися з 7 верств глиняних, випалених; як би се могло статися в хаті?

Для мене і для інших, хто самі копали точки і бачили там перепалений людський костяний попіл не було і нема сумніву, що існували тілопальні точки, які наші люди звуть черінями, т.е. сподом печи. І бувають точки з невипаленої глини, або виложені цеглою, які були долівкою хат. Дуже важно, що до цієї гадки окрім покійників вже Штерна і Макса Еберта прилучились ще Менґін і Волько фон Ріхтгофен. ^{1|2|}

Я писав вже раніш ^{3|} про ритуальне значіння точків. Ще можна додати, що розмір хат трипільських, як се видно на глиняних модельках хат, знайдених Козловською в с.Сухківці і подібна Гімнером в Попудні, був не великий, не більше 5 х 6 метрів, в той час, як точки бувають в 4 і 5 раз більші. Про розмір хаток трипільських я теж писав вже давно, як і про значіння глиняних моделей хат, знайдених в Попудні і Сухківці. ^{4|}

З новіших розкопів найцікавіше є відкриття в селі Б у р а к і в ц і |теж Володимирівкою зветься| на правім березі р.Синюхи, при впаданні в неї р.Бондарівки. Там знайдено було 154 долівки хат на площі 900 х 800 метрів і сліди йдуть ще далі. На одній долівці хати знайдено зовсім такої хрестової форми жертovníки, які ясно видні на глиняних моделях хат, знайде-

1| M e n g h i n : Weltgeschichte der Steinzeit.S.382.

2| Bolko Frh.von R i c h t h o f e n : Übersichten. Praehist. Zeitschr.XXV.1934.S.184.

3| V.S Ć e r b a k i v s k y j : Ukrajinské neolithické ploš-čedky a obřad spalování. Obzor Praehistorický.Ročník II.1923.

4| V. S Ć e r b a k i v s k y j : A propos du modèle de terre cuite d'un prétendu enclos sur pilotis de M.E.Majewski. Przeglad Archeolog.t.III.1928.S.2-4.

них в Сущківці і в с. Попудні. Хата ця мала розмір 14,5 x 4,0 метри, в ній пія прямокутної форми розміром 2,60 x 2,25 м., і на обох кінцях хати знайдено аж 2 такі жертovníки, в протилежних кінцях хати.¹⁾ Вони мали форму креста рівнораменного з закругленням на кінцях в поперечниці 1,5 м. |Висота не указана|. Рамена орієнтовані по сторонах світа і на кожному кінці в них ямка |Фис. 3 і 4| ібід. Там же модель хатки розмальована поліхромно, але без печи і без жертovníка |Фис. 7, 8, 9, 10 і 11|; Бестник древней истории Ч. 4. |5| 1938. ст. 287.

В своїх робітських статтях пані Пассек говорить значно обережніше ніж в українських. Це очевидно залежить від т. зв. незалежних причин, від рекомендації проводити певні офіційні погляди, побудовані на дуже відсталих і зовсім устарілих теоріях Енгельса про устрій т. зв. родового і передродового громадянства.

Мальована кераміка була не тільки на придніпрянській Україні, але теж і далі на схід на нижнім Дону і на Кубані, але вона зовсім не була узглядна Веселовським, який копав там великі могили, але на археології розумівся дуже слабо і керамікою зовсім не цікавився. Про цю східньо-українську мальовану кераміку я буду говорити далі, говоривши про кубанські культури.

¹⁾ Пані Пассек пише, що ці жертovníки були прекрасно випалені, але про підлогу вона пише, що "прекрасно збереглася глиняна підлога", але не пише, що ця підлога була випалена |В. Др. И. Ч. 4 | 5. ст. 239|. Тому ми вправді зробити висновок, що в жилих хатах трипільської культури глиняна підлога не випалювалася і що випалені точки мусіли мати якесь рітуальне значіння.

Альфаветний список селищ мальованої кераміки відомих до 1928 р.

Імя села:	Повіт:	Імя села:	Повіт:
Андріївка	Звенигородка	Гринчуки	н.Смотричі
Баловиця	Камян.Под.	Гришинці	Київ
Балки		Данилова Балка	
Балики		Дарибани	н.Дністром
Берестівка		Деревляни	Київ
Березинка		Дмитрушки	Гумань
Бернашівка		Довжок	Гумань
Безрадичі		Евминка	Чернигів
Білозерка	Херсон	Жабинці	н.Ничлавою
Більче Золоте	Галичина	Жуківці	н.Дністром
Білий камінь	Тульчин	Захватівка	Гумань
Борщівці		Зеленче	н.Серетом
Боршківці		Кадіївці	н.Дністром
Борисове		Капустинці	н.Серетом
Ботвинівка		Кієв	
Будзанів		Кічкас	н.Дністром
Бураківка	н.Дністром	Княжа Гора	Канів
Васильків	Київ	Китайгород	н.Дністром
Васильківці	Гусятин	Колодяжне	н.Тетеревом
Верхняківці	Поділля	Колодисте	н.Тікичем
Верхнячка	Гумань	Кононча	Канів
Вереме	Київ	Коршова	
Вигванка	н.Серетом	Коритне	н.Богом
Вида Яруські	Поділля	Козаччина	н.Ничлавою
Винниця	Поділля	Косенівка	н.Богу
Вишенькі	Остер.	Костівці	Буковина
Вільшанська Слоб.	Звенигородка	Краснопілка	н.Богом
Вовводчинці	Поділля	Крутобородиниці	н.Дністром
Войцехівка	н.Тетеревом	Кринички	н.Богом
Володимирівка	н.Синюхою	Крищатик	Буковина
Городек	Коростишів	Кудринці	н.Збручем
Гайчул	Маріуполь	Кукулени	Молдавія
Голігради	н.Серетом	Кузминчик	Проскурів
Городниця	Городенка	Лисківці	н.Ничлавою
Городниця	Гусятин	Лукаші	Переяслав
Гребені	Київ	Луківка	Київ

Імя села:	Повіт:	Імя села:	Повіт:
Майданецьке	н. Богу	Тальне	Гумань
Маньківка		Тарасівка	н. Студеницею
Мельниця	н. Дністром	Текліївка	н. Дністром
Михалівка	Катеринослав	Тираспіль	Поділля
Міропіль	н. Тетеревом	Томашівка	Гумань
Мокришів	Броди	Трахтемирівка	Київ
Морківці	Валнярка	Трипілля	Київ
Мукаша	н. Дністром	Тростянець	Канів
Немирів	Кам. Подільск.	Тульчин	Поділля
Новосілки	Київ	Унгені	Бессарабія
Обухів	н. Дніпром	Усатове	п. Куяльнику
Онопрівка	Гумань	Устя Біскупські	н. Дністром
Озаринці	Поділля	Фридрівці	н. Дністром
Палатка	Гумань	Фурманівка	н. Жванцем
Паркани	Херсон	Халепе	Київ
Патриці	н. Жванцем	Хмільна	
Пекарі	Черкаси	о. Хортиця	
Пеньонькова	Гумань	Чехи	Броди
Петрені	Бессарабія	Черепин	Біля Церква
Печери	Тульчин	Черніхів	Київ
Пилипівці	н. Нічлавою	Чернигів	
Пивці	Київ	Чичикризівка	Звенигородка
Погреби	Басильків	Чорнокосинці	н. Збручем
Попудня	Гумань	Чучинка	Київ
Пянишкове	Гумань	Шабалат	н. Дністром
Райкі	н. Тетеревом	Шипинці	Буковина
Ріпинці	н. Жванцем	Щербанівка	Київ
Романівка	Сквира	Щитівці	н. Серетом
Романівка-Слоб.	н. Дністром	Юшки	Київ
Роскошівка	н. Богом		
Сабатинівка	Александрія		
Стайкі	н. Дніпром		
Стара Луца	Гумань		
Стіна	Поділля		
Стретівка	Київ		
Сухостав	Гумань		
Сушківка	Гумань		
Таборище			
Таліянки	Гумань		

Бібліографія трипільської культури.

- 1| Біляшівський : Гаскопки на місці неол. поселення з керамікою домикенського типу.
- 2| Біляшевський : Досліди на городищі біля с. Борисівки. К.С. за 1925 рік.
- 3| Біляшевський : Борисівське городище. Тр. К. т. I. 1926. р. ст. 1-7.
- 4| Болтенко : Кераміка з Усатова. Тр. К. т. I. 1926. ст. 8-30.
- 5| Борисовський : Людина кам'яного віку на Україні. 1940. Київ.
- 6| Бовк Хв. : Передісторичні знахідки на Кирилівській вулиці у Києві. Матер. до Укр. Етнол. т. I. 1892.
- 7| Бовк Хв. : Бирюби передмикенського типу на Україні. Матеріяли до Укр. Етнології. т. VI. 1905. ст. 19. сл.
- 8| Веселовський : Станиця Костромская. Майкопський курган. О. У. А. К. за 1897. р.
- 9| Веселовський : Гаскопки станиці Гарської. О. У. А. К. за 1898. р. ст. 39. сл.
- 10| Веселовський : Алебастровия и глиняння статуетки домикенської культури. И. И. А. К. т. XXXV.
- 11| Гамченко : Археол. изелидованія в Подолу в 1909 го. по трикол. культури. |рукопись|.
- 12| Гамченко : Отчет о раскопках в Подол. губ. О. У. А. К. за 1909-1910. г.
- 13| Гамченко : Спостереження над даними дослідів трипільської культури. 1909-1910. Тр. К. т. I. 1926.
- 14| Геринович : Нововідкриті трипільські стоянки на Кам'янецьчині.
- 15| Городцов : Назначеніє глиняних площадок... трипільського типа. А. С. И. М. А. О. т. VI. 1900. ст. 11-12.
- 16| Доманицкий В. : Гаскопки возле с. Колодистого. Арх. Лит. Ю. Рос. 1900. ст. 165.
- 17| Доманицкий В. : Гаскопка курганов близ с. Колодистого. С. И. А. К. т. XII. 1904. ст. 119. сл.
- 18| Кордиш, Н. : Звіт про розкопи житла ч. 9. Тр. К. 1940. т. I. ст. 285-306.
- 19| Козловська В. : Розкопи в 1916 р. біля с. Сущківки. З. У. Н. Т. К. 1918. т. XVII.

- 20| Козловська : Розкопи в с.Веремі у жовтні 1925 р.
Дор.Звід.1925.ст.51-60.
- 21| Козловська : Кераміка культури А.Тр.К.1926.т.І.
- 22| Козловська : Точки трипільської культури біля
с.Сумківки. Тр.К.1926.т.І.ст.45-66.
- 23| Козловська : Розкопи біля с.Сумківки.Кор.Звід.
за 1926.р.
- 24| Козловська : Археолог.досліди на території Гніп-
рельстану. Хр.Ар.М.т.І.ст.11-20.
- 25| Козловська : Розкопи та розкопи на правім березі
Дніпра.К.Зв.за 1926.р.ст.40-44.
- 26| Козловська : Ісоліт.трипільські знахідки на Чер-
нигівщині.1928.
- 27| Козловська : Новое в археології України.Вестник
України.1931.ч.17-18.
- 28| Кричевський : Розкопи на Коломиїщині і проблема
трипіль.площадок.Тр.К.1940.т.І.ст.479-582.
- 29| Кричевський : Поселення в Городку.Тр.К.1940.
т.І.ст.383-452.
- 30| Кричевський : Звіт про розкопи жител Ч.13,28 і
5.Тр.К.ст.172-271.
- 31| Кульська,О.: Кераміка трипільської культури.Тр.К.1940.
т.І.ст.307-324.
- 32| Кульська і Дубіцька : Будівельні матеріали
трипільської культури.Тр.К.1940.т.І.ст.325-339.
- 33| Курінний,П.: Розкопи біля с.Томашівки.Кор.Зв.за 1925 і
1926.ст.63-70.
- 34| Курінний : Монументальні пам'ятки трип.культури.Тр.
К.Укр.1926.
- 35| Курінний : Іаецька могила на Бердичивщині.К.Зв.за
1926.
- 36| Курінний : Розкопи білогрудівських могилоподібних
горбів.К.Зв.за 1926.ст.79-83.
- 37| Магура,С.: Питання побуту на підставі залишок три-
пільської культури.Тр.К.У.1926.т.І.ст.97-112.
- 38| Макаренко,М.: Халепе.К.Зв.за 1925.ст.33-50.
- 39| Макаренко,М.: Досліди на Остерчині [Буминка].
К.Зв.за 1925.ст.61-66.
- 40| Макаренко,М.: Етюди з обсягу трипільської культу-
ри.Тр.К.У.1926.т.І.ст.165-180.

- 41| М а к а р е в и ч , М . : Археол. досліди в с. Білий Камінь.
Тр. К. 1940. т. I. ст. 453-478.
- 42| П а с с е к , Т . : Трипольске моделі селища. Вестник древ-
ней исторіі. 1938. ч. 4|5.
- 43| П а с с е к , Т . : Трипольская експедиція в 1938. г. Вестник
древ. исторіі. 1939. ч. 1.
- 44| П а с с е к , Т . : Изледованія трипольской культури в СССР
за 20 лет. Вестн. древн. исторіі. 1938. ч. 1|2. ст. 265. сл.
- 45| П а с с е к , Т . : Новие изледованія в области трипольс-
кой культури. Советская Археологія. 1937. Ак. Наук СССР. т. III.
ст. 220.
- 46| П а с с е к , Т . : Трипольске поселенія Коломиїщини. Тр. К.
1940. т. I. ст. 9-143.
- 47| П е т р о в , Б . : Поселенія в Городску. Тр. К. 1940. т. I. ст.
339-382.
- 48| П і д о п л і ч к а , Я . : Основні риси розвитку ландшафта
сучасного трипільського плато. Наук. Зап. І. М. К. А. Н. СССР.
Київ 1937. Кн. 2. ст. 67. сл.
- 49| Р а в д о н и к а с , В . : Археологія на Западе і в СССР
в наши дни. Сообщенія Г. А. И. М. К. 1932. IX-X.
- 50| Р у д и н с ь к и й , М . : Поповогородський вияв культури
мальованої кераміки. Антропологія. т. III. Київ. ст. 235-259.
- 51| С к а д о в с к и й , Н . : Биелозерское Городище Херсонской
губерні. Труды VIII. Арх. Създа. т. III. ст. 75-160.
- 52| С м о л и ч е в , П . : Археологічні розкопи на терені Дні-
прельстану. 1927. С. К. І. А. М. Д. т. I. ст. 161-234.
- 53| С п и ц и н , А . : Раскопки трипольских площадок у с. Колодис-
таго. З. И. А. К. т. II. 1904. ст. 81-118.
- 54| щ е р б а к і в с ь к и й , В . : Мальована неоліт. кераміка
на Полтавщині. 1923.
- 55| щ е р б а к і в с ь к и й , В . : Тілопальні точки і мальо-
вана кераміка. Тр. К. У. т. I. 1926. ст. 119-137.
- 56| щ е р б а к і в с ь к и й Данило: Раскопки курганов на
пограниччі Херсонской і Київской губерні. Арх. З. И. Ф. 1905.
ч. 1-2, 3, 7-19.
- 57| щ е р б а к і в с ь к и й Данило: Знахідки біля Могилева
Подільського. К. Зв. за 1926. ст. 167-172.
- 58| Л в о й к а , В . : Каменний в'як середняго Придніпров'я. Труды
XI. Арх. Създа. т. I. 1899.
- 59| Л в о й к а , В . : Раскопки 1901 г. в облати трипольской куль-
туры. З. И. Ф. А. О. т. V. 1901. 2.

- 60| Л в о й к а , Б. : Городища среднего Приднепровья. Тр. XII. Арх. Свзда. т. I. ст. 93. сл. 1902.
- 61| Л в о й к а , Б. : Из области трипольской культуры. Арх. М. Г. I. 1904. ч. 4-5.
- 62| Л в о й к а , Б. : Начало земледелия и бронзовый век в среднем Приднепровии. Тр. XIII. Арх. Свзда. 1905. т. I.
- 63| Л в о й к а , Б. : Древние обитатели среднего Приднепровья.
- 64| Л в о й к а , Б. : Раскопки площадок в с. Крутибородинцах. Тр. м. О. 1909. т. XIII. ст. 281. сл.
- 65| Ч и к а л е н к о , Л. : Нарис розвитку української неоліт. мальованої кераміки. Тр. К. 1926. ст. 113-118.
- 66| Ч и к а л е н к о , Л. : Вивіфікаціонізм. Праці Укр. Навк. Тов. у Празі. 1938. р.
- 67| И к и м о в и ч , И. : Раскопки в Старой Буде. О. И. А. К. за 1906 и 1907.
- 68| И к и м о в и ч , И. : Археол. досліді біля с. Сахватірки. 1925-1928. Арон. Арх. і Мист. т. I. ст. 37-40.
- o -
- 69/ M i l i o , L. : Fragen der russischen Steinzeit. S. MYA. 1923.
- 70/ A n t o n i e w i c z , Wl. : Archeologja Polski. Warszawa 1928.
- 71/ B u t z e r e a n o : Notes sur Cucuteni et plusieurs autres stations de la Moldavie du Nord. Congres Intern. d'Anthropologie et Archéol. 1889.
- 72/ B u x t o n : Koszylowce. Proceed. of the First Intern. Congr. of Preh. and Prehist. science. 1932.
- 73/ С е н ь к , Н. : Plastyka eneolitycznej kultury ceramiki malowanej w Polsce. Swiatowit. T. XIV. 1930-1931.
- 74/ С у к а л е н к о , Л. : Studie o vývoji ukrajinské neol. malované keramiky. Obs. Pr. 1926. Seš. I.
- 75/ С у к а л е н к о , Л. : Die Bedeutung der Schipenitzer Ansiedlung. Bibliotheka prehist. B. I. S. 123. ff.
- 76/ C h i l d e , G. : Schipenitz. A late neol. station with painted pottery in Bukowina. Journ. of Anthr. Inst. V. LIII. 1923.
- 77/ D e m e t r y k i e w i c z , Wl. : Poszukiwania archeol. w pow. Trembowelskim. Mater. Antr. Arch. t. IV. 1900.
- 78/ D e m e t r y k i e w i c z , Wl. : Vorgeschichte Galiziens. Oester. Ungarn in Wort und Bild. Galizien.

- 79/ Frankfort, H.: Studies in early Pottery of the Near East. B.I. and II.
- 80/ H e d e c z e k : Z badań archeol. w dorzeczach Dniestra. Met. Antr. Arch. t. VI. 1903. str. 30. ff.
- 81/ H e d e c z e k : Ślady epoki tak zw. archaiczno-mykeńskiej we Wschodn. Galicji. Wiad. num. Arch. t. IV. 1901. XV-XVI.
- 82/ H e d e c z e k : Osada przemysłowa w Koszylowcach. 1914.
- 83/ H i m n e r , M . : Etude sur la civilisation premycénienne dans le bassin de la mer Noire. Światowit. XIV. B. 1933.
- 84/ K e i n d l : Prahistorisches aus Bukowina. Jahrg. K. K. Z. K. Neue Folge H. I. 1903 und B. II. 1904.
- 85/ K e i n d l : Bericht über neuere Forschungen d. neol. /n-siedlung in Schipenitz. M. / G. W. 1904.
- 86/ K e i n d l : Neolit. Funde mit bemalter Keramik in Koszylowce. Jahrb. f. Alttertumskunde. 1908. B. XI.
- 87/ K a n d y b e , O . : Kamenné nástroje neol. malov. keramika w Haliči. Obs. Pr. Br. IX. S. 32-55.
- 88/ K a n d y b e , O . : Spiral in the decoration of the dniestro-danubian neolithic pottery. I. I. vol. XLI. 1932. S. 228-245.
- 89/ K a n d y b e , O . : Schipenitz. Kunst und Geräte eines neolithischen Dorfes. 1937. Wien. Auflage d. O. Menghins. B. V.
- 90/ K i r k o r : Sprawozdanie i wykaz zabytków w r. 1878. Zb. Wiad. Arch. Kr. T. III. 1879. str. 32. n. st.
- 91/ K i r k o r : Sprawozdanie i wykaz zabytków w r. 1877. Zb. Wiad. Arch. Kr. T. II. 1878.
- 92/ K o p e r n i c k i : Dalsze poszukiwania archeol. w Horodnicy nad Dniestrem 1878-1882. Zb. Wiad. Arch. Kr. T. VIII. 1884.
- 93/ K o z ł o w s k i , Br . : Budowle kultury malowanej keramiki w świetle badań w Koszylowcach, wieżwiskach i Buczaczu. 1930.
- 94/ M e j e w s k i , Fr . : Miniatura neolit. siedziby przedhist. z Popudni. Światowit. T. XI. 1913.
- 95/ M e j e w s k i , Fr . : Najstarsza zgroda na płacach z końca neolitu. Comptes Rendus de la Soc. d. Sciences de Varsovie. 1913.
- 96/ O s s o w s k i , G . : Sprawozdanie z wycieczki paleoetnolog. po Galicji. Zb. Wiad. Arch. Kr. T. XIV, XV, XVI. 1890-1892.
- 97/ P e s s e k , T . : La céramique tripolienne. 1935. Iswiestija. G. I. M. K. B. 122.

- 98/ P r z y b y s l a w s k i : Ústep z poszukiwani^ę archeol.
w Horodnicy nad Dniestrem. Zb.Wiad./r.Kr.T.III.1879.
- 99/ R o m s t o r f e r : Gefäss aus Sczipenitz. Mitteil.d.
Centr.Com.N.F.B.XIX.1893.S.243-256.
- 100/ R o s e n b e r g , G . : Kulturströmungen in Europa zur
Steinzeit. Kopenhagen 1931.
- 101/ R o s t o w t z e w , M . : L'age du cuivre le Caucase sep-
tentrionale.Revue Archeol.Serie V.T.XII.1930.
- 102/ S c h m i d t , H . : Vorläufiger Bericht über die Ausgrabun-
gen in Cucuteni.Z.f.E.1911.S.588.ff.
- 103/ S c h m i d t , H . : Ausgrabungen von Cucuteni und Serefe
Monteoru. Archeol.Anzeig.1923/24.S.349.ff.
- 104/ S t e r n : Die prämikenischen Kultur in Südrussland.Trudy
XIII.Arch.Kongr.1905.B.I.S.52.ff.
- 105/ S t e r n : Die Leichenverbrennung in der präemykenischen
Kultur Südrusslands.In Festschrift Bezzenberger.1921.
- 106/ S t e r n : Südrussland in M.Ebert Reallexikon.B.XIII.
- 107/ S ě e r b e k i v s k y j , V . : A propos du modèle de terre
cuite d'un prétendue enclos sur pilotis de M.E.Majewski.
Przeglad Archeol.T.III.1928.
- 108/ S ě e r b e k i v s k y j , V . : Ukraïnske neolitické ploš-
ěadky a obřad spalování. Obz.Preh.Ě.II.ceš.II.1923.st.108.
- 109/ S ě e r b e k i v s k y j , V . : Les rites funéraires dans
la culture de la ceramique peinte de l'epoque neolithique
en Ukraine. XV.Congr.Intern.d'Anthropol.et Arch.præhist.
1931.Paris.1933.
- 110/ S ě e r b e k i v s k y j , V . : Soužití lidstva malování ke-
ramiky a skorčených okrových pojřbu.Obz.Pr.1932.S.80.ff.
- 111/ S z o m b o r t h y , J o s . : Prähist.Rekognoscierungstour nach
der Bukowina.1893.M./G.W.XXIII.S.80.ff.
- 112/ T e l l g r e n : Zu der nordkaukasischen frühen Bronzezeit.
ES.VI.S.126-145.
- 113/ T e l l g r e n : Etudes sur le Caucase du Nord.ES'.IV.
S.22-40.
- 114/ T e l l g r e n : Le Pontide préscythique.ES'.II.Helsinki.
1926.
- 115/ E . M i n u s : Scythians and Greeks in South Russia.1913.

Кубанська культура.

Кубанська культура представляла мішанину різних культурних елементів, прийшовших на дивовижно урожайні кубанські землі, як з наших степів, так і з гористих просторів закавказьких. Ця культура особливо яскраво характеризується дуже багатими князівськими похоронами під високими могилами, досягавшими часом 15 і більше метрів висоти. До старших могил відносяться ті, що розкопані при станицях: Майкоп, Царська Костромська, Псебайська і Воздвиженська. Молодші суть могили при станицях: Клермес, аул Ульській, Константинівська і Андрюківська, та в сусідній Ставропольській губернії біля сел: Привольное, Летніцк і Ремонтное.

В Майкопі похорон був у ямі, обнесений кругом з каменів; в мог. Царській та інших похорони були в кам'яних цістах або в дольменах. Скрізь скелети були скорчені і сильно посипані червоним суріком. Але і дольмени теж були обнесені кам'яними кругами. Найбагатший похорон був у Майкопі; де були срібні, розкішно оздоблені гравіровкою, вази, золоті бляшки і золоті статуетки волів, мідна зброя, мідні мотики і проч. Форми месопотамські. В могилі біля ст. Царської похорон був у дольмені.¹ Зброя була теж месопотамського характеру. Мідні списи з черепком {хвостом}, мідні сокирки, мідні жолобчасті і плоскі долота, мідний ніж, зігнуті срібні шпильки і навіть золота одна. Мідні рогачи з рурковими насадами, один рогач тризубий з статуетками людей на двох рогах, але теж кремінні стілки, списи і геометричної форми мікроліти. Мідні чепаки з довгими ручками і мідні горшечки чи глибокі мисочки, оздоблені горшковато опуклою назовні під вінцем оздобою.

Звертає на себе увагу те, що в цих дольменах поміщені були теж глиняні горшки, барвлені жовтою і червоною барвою і тут же горшок типово нордійський, як по формі, так і по печатковим оздобам; се типова нордійська кулята амфора. Нарешті у могилі біля ст. Костромської похорон був ямний, як і в Майкопі, тільки бідніший. Там при скелеті ле-

¹ Веселовскій, Н.: Отчет Имп. Арх. Комісії.

жала спіралева сережка золота і біля голови глиняний горшок, на яким жовтою барвою намальовано постаць оленя і людини, і багато інших горлків неорнаментованих, формою подібних до майкопських. ці стояли в ногах. Там же були ще мідна голка, мідні плоскі списи, мідний клинок, мідний топірець, два бруски з каменя і кременні стрілки.

Присутність мальованої кераміки на Кубані та на нижнім Дону, явище дуже важне, бо дає надію, що вона буде знайдена і далі на захід, тоб то між Доном і Дніпром, а також мабуть і в приволжських країнах, але тільки в родючих частинах поволля. Теж можна сподіватися, що мальована кераміка може знайтися і далі навколо Каспія, але тільки на родючих землях, бо люди мальованої кераміки сіяли пшеницю і це було основою їхньої культури. Познак російський вчений Вавілов довів, що пшениця в дикому стані росла тільки в Месопотамії і далі на схід до Тибета, то мабуть і ми в праві предпокласти, що й народ мальованої кераміки держався тих самих областей і широт, що і пшениця і пройшов аж до Китаю в провінцію Гонан. Ім'ясне в цій провінції були відкриті керамічні виробы з мальованими на них спіралями, подібними до українських трипільських. Губерт Шмідт висловив гадку, що ці спіралеві орнаменти принесені були в Гонан з України. Одначе се могла бути проста конвергенція, бо тяжко припускати, щоб якінебудь каравани могли в ті часи проходити такі величезні обшари. Але не виключено, що передньоазійська раса, носійка сеї культури, могла помалу просунутися аж до Китаю. Спірала ж могла бути оздобою на тиквах, природно витікавщою з кулятої форми тикв, як у нас, так і в Китаю.

Кубанські могили представляють незвичайний археологічний інтерес, але нажаль розкопи велися там проф. Веселовським, який зовсім не був археологом по призначенню і не старався ні точно представити собі те, що представляла розкопана могила і точний устрій, ні зарисувати, де, що і як лежало при похороні і навіть сам не спускався в яму, бо се було глибоко, а своє справоздання записував з слів копачів, які стояли в ямі. Тому і його т.зв. Отчоти відрізняються короткістю і неясністю. Ніколи не додавалися ніякі фотографії. Навіть він не сфотографував рисунків на горшках мальованої

кераміки, які так і загинули для науки. І так ці кубанські могили, на розкопи яких було викинуто до сотні тисяч золотих рублів і які містили в собі чудові золоті та срібні речі, так і не дочекалися скільки небудь приличного видання, не дивлячись на все багатство Імператорської Археологічної Комісії, хоч ця комісія мала і дуже гарні видання, коли за них брався відповідний вчений. Так напр. Ростовцева "Греческая декоративная живопись на Юге России" в двох томах представляє розкішне видання.

Вертаячись одначе до кубанських могил треба на самперед підкреслити, що металеві речі стоять під незаперечним впливом Закавказзя. Так напр. стилево і технічно вони стоять незвичайно близько до річей знайдених при розкопах в Урі месопотамським, в могилах королеви Шуб-ад і короля Мес-Кальвам-Дуг, які відносяться до III-го тисячоліття перед Р.Хр. Одначе датувати так високо кубанські могили не приходиться, бо в Месопотамії, як справедливо говорить англійський археолог Гурдон Чайльд, форма річей держалася незвичайно довго, могла утримуватися навіть і цілих тисячу літ. Так напр. мідні рогаці були і в могилі Шуб-ад і в Астрабадським кладі, описаним Ростовцевим і в Могилі станиці Царської. Тільки в могилі ст. Царської один рогац був тризубий, з мідними статуєтками на двох зубах, якого ми не знаємо між месопотамськими річами поки що. Очевидно такий тризуб був значно пізніший від рогаців з могили Шуб-Ад в Урі і від Астрабадського. На Кубані звертає на себе увагу і мальована кераміка. В могилі Царській мальована кераміка була монохромна і це показує, що вона була пізня, подібно до лукашівської монохромної кераміки.

Але в тім же дольмені могили Царської була теж і кулята амфора нордійського типу і це теж указує на пізню дату цього похорону. Так що цей похорон мабуть відповідає початкові середньоевропейської бронзової доби, тобто приблизно XVIII-ому вікові перед Р.Хр. В Костромській могилі, відповідно словам Веселовського, був горщик, на яким були намальовані дві постаті, чоловіка і оленя. Це могло би бути щось подібне до мальованої кераміки гіттійської, яка приблизно теж відноситься до XVIII або XVII віку перед Р.Хр. Інші монохромні горш-

ки своєю формою нагадують горшки з розкопів Помпелі ¹ в Анау, з культури II. Подібну хронологічну розцінку кубанських похоронів дає і Тальгрєн.² Навпаки Ростовцев і Шмідт ставлять ці похорони в III тисячеліття перед Р.Хр. а Гордон Чайльд вагається точно датувати.

На північ від Кубані на знахідки мальованої кераміки звернув увагу А.А.Міллер.³ Він каже, що : "В Темерницькім городищі [в усті Дону] Ілін знайшов широкий тиквоподібний червонолаковий горщик без ручок...." Зовсім подібні посудини, баршмені червоною барвою і поліровані, відомі нам з майкопських знахідок. Для Передкавказзя, відповідно новим даним, ми можемо відносити їх до переходової доби від міді до бронзи.

Мальована кераміка в IV і III тисячеліття перед Р.Хр. була розповсюжена в Мезопотамії і очевидно разом з людьми перейшла через Кавказ на Кубань і Дон. Франкфорт звернув увагу на те, що в трипільській культурі над Дніпром виступають оздоби на горляках в стилі чисто мезопотамським, який Франкфорт зве рямковим стилем. І власне в тім місці, де були горляки з оздобою в рямковім стилі, там були знайдені теж і кістки верблюда, який міг прийти над Дніпро тільки з Закавказзя. Друга течія мальованої кераміки йшла на Україну з над Дунаю. Мальована кераміка здається була продуктом передньо-азійської круглоголової раси, яка завдяки тілопальному похоронному звичаю не залишила нам скелетових доказів своєї раси. На західній Україні довгоголові скелети при мальованій кераміці указують на те, що її могли робити люди егейського культурного круга, які могли прийти з Балканів і взагалі з півдня. Але кубанські похорони указують на рух не тільки з півдня, але й з півночі. Інтересний похорон розкопав у 1907 році Дроніцин біля аула Нижній Кубан, який чомусь був без могили, але зате він був обнесений кругом з великих рінків. Тут в ямі, обнесений великими рінками, лежали

1| Р u m p e l l y : Explorations in Turkestan.Washington.
1905.

2| T e l g r e n : Eurasie septentrionalis antique.t.II.

3| А.А.Міллер: ИРАИМК.т.IV.ст.25 і далі.

сморчені скелети чоловіка та жінки, а по углах ями стояли роздушені горшки з перепаленими зернами пшениці та мідний спис. В ямі теж лежали камні. Черепа були доліхоцефальні. Пшениця свідчить про хліборобське життя населення.

Е. Байбуртян, вірменський археолог, указує, що на схилах гори Арагац (або Алагез) і в інших районах Вірменії цілі поля покриті камяними кругами, в середині яких були старовинні похорони, які автор відносить до ранньої бронзової доби. Подібні ж круги служили, або могли служити, теж фундаментами круглих хат, як указує на це автор.

Можна думати, що еволюція могла йти від круглого камяного фундаменту дому до похоронного круга. Тоб-то, що раніше ховали покійника в хаті в межах фундаменту, а потім клали покійника в землю в полі і обносили його камяним кругом, щоб він нагадував фундамент хати. Але покищо се може бути тільки голою гіпотезою.

Дуже важною рисою кубанських могил є те, що похорони тут були обнесені камяними кругами. Се є особливість, яка зв'язує цих покійників більше ніж інші речі з традиціями Дніпро-запорозької групи і яка чомусь пройшла не помічена для усіх дослідників, які писали про кубанську групу. Дуже можливо, що ці могили являються тільки етапом при переході якогось племені з придніпрянської низової України за Кавказ у Персію. І коли Фармаковський добачав у майкопських срібних вазах щось геттійське і виводив їх з геттійської Малої Азії, як нащадків Геттійства, то мабуть милився тільки напрямом ходу мистецтва. Се могли бути предки геттійського мистецтва а не нащадки. Але се питання ще тяжке, ще за мало матеріялів для точніших висновків.

Печерна культура.

Печерна культура на Україні звертала дуже незначну увагу археологів на себе. Це мабуть тому, що не відзначалася ні золотими ні срібними річами, а потребувала значної праці і уміння для розслідів. Тільки проф. Володимир Анто-

11

Е. Байбуртян : Культурной очаг из раскопок Шингавитского поселения в 1936-1937 г. Вестник древней истории. 1938. ч. 4 | 5 | ст. 255-259.

нович, який завжди цікавився науковою стороною археологічних дослідів, а не меркантильними інтересами, зробив систематичний обізд печер, але він не мав матеріальних засобів для ведення систематичних розкопів і тому, зробивши небагато розкопів, мусів тим і обмежитися. Але після него ніхто уже не цікавився печерами, хоч вони представляють дуже великий науковий інтерес.

Печерна культура на Україні в неолітичній добі розпадається на дві галузі:

- 1| культура камяних печер, висічених в скелях,
- 2| культура довгих печер, викопаних під землею в глині.

Обидві галузі були розслідувані у перше проф. Володимиром Антоновичем, але дуже не повно.

- 1| Печери в камяних скелях відомі в селі Нігин, над р. Смотричем, Камянецьк. пов. - 3 печери.
- 2| Біля м. Студениці над р. Дністром - 5 печер на Білій Гогі. В печері Ч. 5, проф. В. Антонович^{1|} знайшов крем'яні ножі, скрібачки, нуклеуси, скалки і пр.
- 3| Біля с. Кривчина, Ушицького пов. - 3 печери. В околицях печер багато крем'яних виробів: ножі, скрібачки, стілки, груботилі клино-сокирки.
- 4| Біля села Нагорян, пов. Могиливі Подільський - 7 печер. На вході біля деяких печер висічено знаки, фігури, ямки. На схилі гори проти входу в печери лежать 15 каменів. Одна група з трьох каменів нагадує дольмен. На схилі ж гори знайдено 17 крем'яних скалок проф. Антоновичем.
- 5| В селі Буша, пов. Ямпіль.^{2|}

На Галицькій Поділлі знайдені печери: біля Більча Золотого над р. Серетом, печера Б е р т е б а, пов. Залішки,^{3|} і в інших місцях.

Е. Сіцинський згадує ще печери в Б а к о т і і Л я д а в і на Поділлі.

-
- 1| В. В. Антонович: О скальних пещерах на берегу Дністра. Труды VI. Арх. Конгр. в Одесі. 1834. т. I. ст. 86-102.
 - 2| Е. Сіцинський: Нариси з історії Поділля. т. I. Винниця. 1927. ст. 37-42.
Афанасьєв-Чужбинський: Поедка в Южну Россію. т. II. Очерки Дністра. Спб. 1868. г.
 - 3| Materiely entropologiczno-archeologiczne. t. IV., VII, VIII.
Die österr.-ung. Monarchie in Wort und Bild. Galizien. S. 118.

Печери викопані в глині під землею відомі в багатьох місцях. Особливо славні печери в Києві з монастирем при них, званім Печерською Лаврою. Сі печери відрізняються дуже великою довжиною, часто досягаючою пів кілометра і більше і дуже складною плутаністю ходів, представляючою цілий лабіринт, як напр. печери помянутої Лаври, ще й другі печери на Звіринці у Києві і т.п. По розслідам покійного проф. Вол. Антоновича усі такі печери були зроблені уже в неолітичній добі, бо в долівці деяких печер він розкопав виявив різні кременяні неолітичні інструменти. Він же розслідував аж 45 печери у високім правім березі Дніпра, починаючи від Вишгорода і Межигор'я на півночі від Києва і вниз по Дніпру, майже до Чигиринщини. Такі самі підземні печери виявлені і в дуже багатьох інших місцевостях України. Так напр. вони існують і у високім березі г. Сули біля г. Ж у б е н ь і М г а р с ь к о г о м о н а с т и р я . Сам город Лубні стоїть на таких печерах. На такім же печернім лабіринті стоїть і місто П о л т а в а , як се було вияснено при проведенню каналізації і водопроводів у м. Полтаві. Знаходяться вони і по цілій Київщині і на Буліні. Так напр. існують згадки, що підземні ходи сполучують г. О с т р о г з г. З а с л а в о м і що сі ходи підземні починаються в католицькім монастирі г. Заслава. З усіх неолітичних народів України сі печери можна приписати єдино народові трипільській культурі, який дуже любив виробляти усе з глини і не боявся тяжкої роботи копання її, інші народи, позаяк були пастирські, не могли їх робити. Ці печери мабуть можна поставити в паралель з троглодітськими печерами, про які згадує Ксенофонт в Передній і малій Азії. Е. Бранденбург розслідував їх у Фрігії. Вони існують в Арменії, Каппадокії і далі в Ірані і в Еламі. ¹¹

11 | Французький вчений Гамі розслідував в Африці печери троглодітів, що жили на плато Матмата, які подібно до українських були також викопані в глині. Теперішні альжирські троглодіти користалися і дуже старими печерами, може з часів гурти, поруч з нововикопаними. Гамі приписує сі печери крїтроглоловому населенню.

Точно датувати їх одначе ще не пощастило. Існують вони теж на Кавказі і в Криму. Тільки у всіх помянутих місцевостях вони були зроблені в скелях камяних, а не в глині. (F.Schachermayr. Troglodyten. ibid. V.XIII.S.437)

Можна догадуватися, що ці печери робило хліборобське населення передньо-азійської раси. Коли вважати за справне, що се передньо-азійське населення вислало і нам на Україну своїх колоністів, принесших трипільську культуру, то можна думати, що се населення принесло з собою і звичай робити печерні житла під землею, бо у нас не було камяних скель. Але треба підкреслити, що завжди ці печери починалися в стінах обривів, як се дооце видно в печерах Київської Лаври, на високім березі Дніпра біля Межигорря вище Жива і в інших місцях.

В Криму є печерне місто Чуфут Кале, недалеко Бахчисарая. Там передісторичні печери розположені в 2 і 3 ряди одні над другими. Друге печерне місто Черкес - Кермен лежить на 18 км. від Бахчисарая. Нажаль точних розкопів здається ніхто там не робив. Совітські вчені ці камяні печери відносять до готських часів, тоб то до III-IV. віку по Р.Хр. Але остаточно дата їх висічення в скелях ще не установа.

Б і л о г р у д і в с ь к а к у л ь т у р а .

Ця культура відкрита П. Курінним в 1924 р. в с. Білогрудівці, в околицях Гуманя, в могилах попільникового характеру. Ці могили суть горби, які під собою не мали жадної похоронної ями і були насипані просто на поверхні землі. Могильний насип цілком наповнено черепям битого посуду, кістками, різними виробами з кісток, кремія і глини. На рівні давнього ґрунту в частині могил був шар попелу. У великій могилі знайдено три верстви попелу. Нижче рівня непорушений ґрунт. Інвентар складають кремінні пилючки, кремінне долото і уломок списа, кремінні скалки, костяні шила, уломок в формі голови людини з кістки, застібки. Посуд чорний глядцований і простий: горшки, глечики, гоґнятка, друшляки |продіравлені

миски — цідилки для сиру|. Глиняні прясла, важки, мінія-турний посуд, гудзики, підвіски, печини— обпалена глина ніби з печи. Вістки різних порід рогатої скотини. Сю культуру знайдено в гуманських повіті ще в селах Г е р е ж е - н і в к а , С о в к і в к а , Д м и т р у ш к и , К с е н - д з і в к а , К р а с н о п і л к а , П о п у д н я . Коротке передбіжне справоздання Курінного дає причину підозрівати, що ся культура тревала від неоліту до І. заліз-ного |галыштатського| періоду включно. Нажаль точного і докладного справоздання не опубліковано і досі.

Ця культура явно осіла і хліборобська, але потребує дальших дослідів. Інвентар, а особливо гляцovanі горшки, могли стояти під впливом трипільської культури, тільки не вживалося мальовання.

Д у г а н с ь к а х л і б о р о б с ь к а к у л ь - т у р а .

Дуже цікава долівка хатки була відкрита Локтюшовим на Луганщині біля хутора К о н д р а т і в к и в Кібікінській дюні на березі р. Донця. Траншея відкрила культурний шар грубиною від 23 до 31 см., в яким оказались рештки до-лівки в формі неправильного чотирикутника утрамбованої гли-ни розмірами 2,40 x 3,02 м. при грубині 0,24 м. По краях до-лівки йшли шматки обпаленої глини з відбитками очерета і в кутку один обпалений стовпчик. З річей знайдено чорний гле-чик, маленький глечик, черепа, ножі та долота кварцітові, жорно |зернотерка|, 5 кварцітових же серпів, кусок пісковцю з ознаками, що він був у приладдю, яким добували огонь і ку-ски 2 крейди та червоної охри |Хр. А. М. Ш., ст. 82|.

Се дуже цікаве відкриття, добре простудіоване і описа-не. Воно насамперед показує, що се не була стація |як люб-лять вживати сей термін російські вчені|, а селище, бо хата оселя указує на постійне селище, а не на тимчасову номадсь-ку стацію. Потім показує, що люди сі жили з хліборобства, бо мали в хаті жорна, щоб дерти крупи і кварцітові серпи, щоб жати хліб на полі. І ще далі показує, що ся хата стояла тут тоді очевидно, коли дюни були нерухомі і мали на собі куль-турний шар, тоб-то за часу вохкого, або за цілого вохкого періоду, який унерухомив дюни, покривши їх рослинністю. Сей чорний унерухомлючий шар в піску дюн-кучугур, ми знаємо

і на полтавщині. Се не є явище випадкове льокальне. В цім шарі, або ліпше верстві, постійно знаходяться черепки оздоблені гребінцевим, ямковим або шнурковим орнаментом. Се показує, що сей період вохкий припадав на добу енеоліта, передбронзову, як на се указують і серпи кварцитові, показуючи, що се не було в добі бронзовій, а раніше. Пікаві і розміри хати, які зовсім відповідають тим розмірам, які я вважав за правдоподібні, вираховавши їх на основі модельки Сулківської хатки, з мальованої кераміки.

Нерухомість дян і |чорна| культурна верства на них показують, що сей період, дощовий, особливо сприяв розвитку хліборобства і на наших степах, що уже відчувалося і перед сим відкриттям і тому степи в енеолітичній і бронзовій добі мусіли бути заселені осілим хліборобським населенням, для чого існують теж інші натяки. І люди кочених охрованих похоронів очевидно не були тут так свободні в руках, як номади в центральній Азії, або як Араби в своїх пустинях. Але якої раси були ці хлібороби, поки що ми не знаємо, бо цим питанням ніхто не цікавився.

В и с н о в к и .

І так студії нашої кам'яної доби приводять нас до слідуючих висновків. В добі старшого палеоліту на Україні, як і в західній Європі жила людина неандертальської раси, яка потім зникла з нашої території. В добі молодшого палеоліту територію України займала людина кроманьйонської раси, яка залишила останки культури оріньяцької і протосалютрейської, але магдаленської культури покищо не знайдено. Оріньяцька культура знайдена навіть в своїх початкових формах, які можна назвати проторіньяцькими, в західній частині України, то б то в Італії. Оріньяцька культура дожила на Україні до своїх найпізніших остаточних епіпалеолітичних форм в області Азовського моря (біля Мелітополя), як показав це пр. Бадер. Не дає підвалини вважати, що оріньяцька людина залишилася на Україні і в мезолітичній добі і, як говорить Бадер, і далі в неоліті. Коли ці твердження справні, то можна вважати, що іменно ця оріньяцька людина говорила тою мовою, яку філологи звуть праіндо-європейською і правдоподібно сатемовою її галуззю. Кентумова галузь жила мабуть в Скандинавії та в західній Європі.

В другій половині неолітичної доби ми бачимо посівування на Україну двох північних культур: нордійської на Волинь, і шнурової з бойовими топірцями, яка своє походження мала в Тюрингії. Перша була хліборобська, але друга була бойова, мабуть ловецька і бродяча, на Московщині відома під назвою фатьяновської культури. Люди цієї культури правдоподібно могли говорити індо-європейською кентумовою мовою. На Україні характеристичною рисою похоронів цих людей було обнесення скорченого і охораненого покійника більшим чи меншим кругом з каменів. Ми бачимо, як ті похорони в кам'яних кругах досягають на заході Італії та особливо яскраво виступають в Ремедельо-Сотто навіть з мідною молотошпилькою, а з другого боку йдуть на схід на Кубань і переступають через Кавказ до Вірменії та далі до Малої Азії. Позаяк Грозний показав, що гітійська незітська мова має характер кентумової мови, грецька мова теж є мова кентум, а італійська латинська теж є кентумова мова, то можна зі значною долею правдоподібності прийняти, що власне люди бойових топірців це й були ті індо-

европеїзатори, які несли з собою на південь кентумову мову.

В мезолітичній періоді приходять на Україну людина з т.зв.мікролітичною культурою, расовости, котрої поки що ми установити не можемо на Україні.

В неолітичній добі на Україні з'являється нова круглоголова раса, яка принесла з собою хліборобство з пшеницею, ячменем, просом, з плугом, який тягнули воли і з тілопальним похоронним звичаєм. А теж з'являється і друга раса середземноморська, довгоголова, яка теж характеризується культурою мальованої кераміки. Довгоголова раса з мальованою керамікою констатована в Галичині, бо вона не вживала там тілопалення, тільки тіловземлення, так що в похоронах лишався скелет. Навпаки, людина трипільської культури вживала тілопалення і скелетів не лишала. Про круглоголовість сеї людини можна довідатись, розглядаючи глиняні статуетки трипільської культури, які всі мали характеристичну круглоголовість і довгі великі носи передньоазійської раси. Але недавно на Волині знайдено в похоронах нордійської культури круглоголовий скелет. Скелети нордійської культури звичайно всі довгоголові. Цей круглоголовець міг прийти до нордійців волинських тільки з трипільської культури, в той чи інший спосіб.

Одначе українська та інші словянські мови належать до сатемової групи індоевропейських мов. Отже треба думати, що сатемізацію словянських мов зробила східня частина європейської креманийонської раси, яка уже в палеоліті поділилася на кентум і сатем групи. Власне сатемізацію могли зробити ті епіпалеолітики, частина яких залишила по собі петрогліфи біля маріуполя. Мабуть вони мало по малу сатемізували людей мальованої кераміки і т.зв. прасловяне це і мусіли бути люди мальованої кераміки сатемізовані мовно.

Расово ми знаємо, що найблизче зв'язані між собою расово і мовно Українці та балканські слов'яни, та Словаки. Дуже можливо, що литовці представляють собою сатемізованих мегалітистів. А старовинні Перси, Меди та Інди, що звали самі себе арійцями, могли бути в ті часи найчистішими і прямими нащадками креманийонсько-орінбняцьких епіпалеолітиків, які жили колись в палеолітичній добі десь на ріці Чусовій, а потім спустились вздовж Ками і нижньої Волги до Каспійського моря і вздовж Його на Перський Талиш на Закавказзя, звідкіля в історичні часи

пішли далі на південь на Вавилон і його завоювали. Зрозуміло, що це тільки гіпотеза і не більше.

Але індуський вчений Тілак показав дуже добре, що індуські Святі Книги |Веди та інші| написані людьми, які були добре знайомі з арктичним небом. Коли так, то власне ті книги були пізніше написані як фольклорні записи тих традицій, які передавалися усно з роду в рід тими людьми, яких прапрадіди жили не тільки на ріці Чусовій, але може з Чусової пішли ще далі за відступаючими льодами аж до Карського моря, а потім, коли там не стало великих звірів, повернули назад на р. Чусову, потім на Каму і Волгу і далі вниз між Каспієм і Кавказом аж на Перський Ташиш і далі на південь. Одна галузь могла відділитися при устьях Болги і піти на схід до Аральського моря і власне на схід від нього і пізніше зватися Саками. Аральське море тоді мабуть було спільне з Каспієм.

Отже б'єрд чи інакше ми зможемо пояснити існування Вед і Авести правдоподібно. При цьому ж тут лишається місце і для формації сатемових словян. Україна, Дунайський басейн і Балкани це була та область, де могли витворитися слов'яни. І вони твоїлися на цій широкій області помалу від змішування між собою трох рас, старої кроманьонської в її епіпалеолітичному сатемовому східньому фацієсі з теж довгоголовою середземноморською та круглоголовою передньоазійською, яка пройшла аж до Альпів і до Бельгії і навіть на північ по Вислі. Цей процес змішування тягнувся довго, мабуть аж до Р.Хр.

Очевидно, що тут мусіли витворюватися то центри поступової асоціації та асиміляції, як теж лишатися області диссоціації і залишення початкових чистих етнічних типів, яких потім той чи інший асоціативний центр втягував у свою орбіту і витворяв той чи інший діалект ще праслов'янської доби. Сей погляд зовсім відрізняється від філологічних гіпотез одної праслов'янської мови, але він є заснований на фактах археологічних, а не на екстраполяційних гіпотезах, які нічого не можуть доказати.

Помічені пропуски і помилки

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба читати
VIIa		Пропущено декілька рядків на початку, а саме	Люди ховали свої покійників уже в палеолітичній добі, навіть уже в мустьєрській культурі. Дуже гарно збережений похорон жінки з дитиною відкрито в печері біля Ментони.
VIIb	I5	Салютрейські	Солютрейські
	I7.	Салютрейських	Солютрейських
	20	Салютре	Солютре
VIII	I2	примітивне	примітивне
X	27	півден.	південних
XI	33	знаходять	знаходять
I	28	Чулотова	Чулатова
3	18	Деркульмкого	Деркульського
IO	15	Брайльові	Фрейльові
I7	29	Сльідьї вьїка	Следи века
I7	30	Сульї	Суле
I8	7	куконньїе	кухонние
I8	I5	Левїцкїй	Левицький
I8	29	MogosanB	Mogosan
2I	II	R acses ez	Races et.
2I	I5	Minus	Minns. E.
22	I6	нами	Р.Хр.
23	II	трапези, трикутників	трапеди, трикутники
27	32	W. ntonovytsch	W. Antonovytsch
28	I5	рисою	расою
34	32	В. Герїнович	В.Геринович
34	35	Бьяшевскїй	Беляшевскїй
39	24	можливо	можливо
40	32	Егїптян	Египтян
40	36	Fabriedus BIA.S	Fabricius.ESA.I.
4I	27	здається захїднїя	здається мала
42	8	ESA т. II.	ESA.т. II.
43	I8	культура	культуру
43	22	Гозем	Гудзем
44	33	Аукараа	Аугараа
45	20	ESA.VII.	ESA.VIII.
45	26	ESA.	ESA = Eurasia septentrionalis
50	6	бех	без
5I	8	подїбно	Antiqua
5I	3	ESA	подїбне
5I	3I	ESA	ESA
52	23	трикутниками	трикутними
53	IO	захїдньо-захїднїй	схїдньо-захїднїй,
53	26	аде	але
54	3	валькованїя	валькованнїя

Стор.	Рядок	Надруковано	Треба читати
56	36	кісегі	кіші
58	II	Озиринці	Озаринці
60	I	Вони не належали	Вони належали
60	29	Ляк	Іяк
61	II	шіхти	верстви
61	33	потрісканаа	потрісканої
62	10	ивяхи	цвяхи
63	33	спалювати	спалювати
64	22	поставлено	поставлено
64	36	prehistorie	prehistoric
66	2	пія	піч
67		Городек	Городск
67		Кукулени	кукутени
71	Нр.5I	Белозерское	Белозерское
74	Нр.II5	E.Minus	E.Minus
75	9	Кострамська	Костромська
76	22	Шмідт	Шмідт як і Арне
80	пр. 2	Поедка	Поездка
86	25	кроманьйонської	Кроманьйонської
86	31	Расово ми знаємо	Ми знаємо
87	22	фацієі	фацієі

